ՀԱՅԱՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

Ա. Մ. Ղ. ԴԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

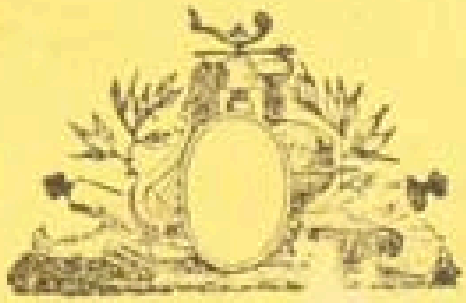

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐԱՏԻՊԻՆ Ա. Ց. ՔԻՒՐՋԱԼԱՆ
— 1868 —

1 (09)
Գ-34

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1991 Թ.

ԳՈՐԾԵԱՅ

Ղ. Մ. Վ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ԳԱՀԷ

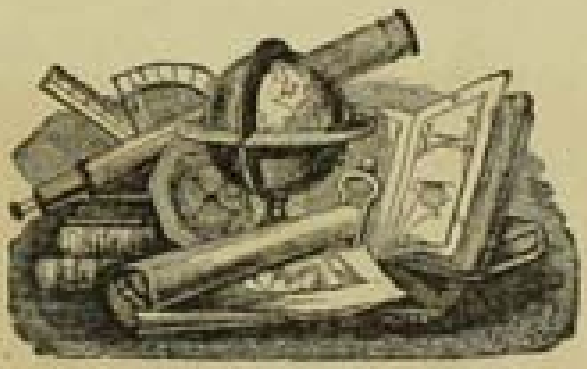

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՋԵԱՆ
— 1868 —

ԳՐՏԱՐԱՆ

A $\frac{I}{849}$

ԾԱՌԱՅԱԲԱՆ

Փիլիսոփայութիւն կամենալու որ դասէ մը եւ արքի՝ անմիջապէս պիտի դայ փիլիսոփայութիւն պատմութիւնը։ Ա՛ռ գիտութիւն ուսումն իր պատմութիւնովը կը լուսաւորուի։ Հոն, փիլիսոփայութիւն ուսման մէջ, կը տեսնենք գիտութիւն արդի վիճակը. հոս, պատմութիւնը մէջ, իրր թէ ժամանակակից կ'ըլլանք անոր։ Անոր ուսման մէջ կը տեսնենք այն տեղը՝ ուր հասած է մարդկային մտքին ամենէն մեծ գործունէութիւն, այն է՝ ազատ խորհելու ակզբան, շարժումը. պատմութիւնը մէջ կը տեսնենք նոյն իսկ գործունէութիւնը՝ ծնեցնէն 'ի վեր. այսինքն թէ ինչպէս եւ երբ մարդկային ազատ մտածութիւնը կը սկսի, եւ կը զարգանայ ծայրայեղ խոտորումներ մէջ գրութիւնէ գրութիւն ուրոյն իւրաքանչիւրն, եթէ ոչ անհեղեղ, գէթ յանդուգն է։ Բայց մարդկային մտքին այն յանդուգն որոշումներուն եւ ծայրայեղ խոտորումներ արդիւնքն է որ մեզի հասած են հիմա ճշմարիտ մեթոտ մը, այսինքն՝ այն սկզբունքին որ կը ցուցնէ թէ ինչ ճանապարհ բռնել հարկ է այլ եւ այլ տեսակ ճշմարտութիւններ հաստատելու համար։ Մարդկային միտքն, ինչպէս ուրիշ, ներկայէ իր այս ընթացքին մէջ գթելով պիտի ապրիլը գէպ 'ի ճշմարտութիւն հասնելու քայլեր առնելու։ Ապա Փիլիսոփայութիւն պատմու-

թեանը մէջ վերացեալ, եւ ինչպէս ըսենք, եթէ ոչ անհեղեղ, գոնէ յանդուգն գրութեանց շարք մը տեսնելով թերեւս այն պատմութիւնը ուրիշ որ եւ իցէ պատմութենէ մը քիչ կարեւոր կարծողներ՝ յիշելու են որ մեր այժմու գիտնական փորձառութիւնը եւ մեր ամենէն կարեւոր գործնական ճշմարտութիւններն՝ այն ծայրայեղ խառնութեանց կերպով մը պարտական են։ Պատմութիւնը ոչ թէ առանձին երեւոյթ մըն է փիլիսոփայական աշխարհին մէջ, այլ փիլիսոփայական գրութեանց շղթային մէկ օղը։ Ուստի՝ ամենն ճշմարիտ սկզբունք։ Այսպէս, իբրեւ փիլիսոփայական գրութեանց կարճառօտ բոմանդակութիւն մը, կը մատուցանենք ազատ մտածութեան բարեկամ Հայ երիտասարդութեան Փիլիսոփայութեան մեր այս համառօտ պատմութիւնը։

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

1. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ պատմութիւնն բնչ է։

Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը Փիլիսոփայութիւն կոչուած գիտութեան նկատմամբ մարդկային մտքին ըրածներուն, եւ անոնցմէ փիլիսոփայութեան պատահած անցքերուն յիշատակութիւնն է։

2. Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը ի՞նչ կը սկսի։

Փիլիսոփայութիւնը մարդկային մտքին այն ջանքն է որով կ՚ուզէ գիտնալ թէ ինչ օրէնքներով կը ճանչնայ զինքը եւ իրմէ զատ եղող բնական, եւ բարոյական իրողութիւններ, եւ թէ՝ իր ունեցամամբ ունեցած ծանօթութիւնները կամ գիտութիւնը ճշմարիտ է, ճշմարիտ կրնայ ըլլալ եւ ինչպէս կրնայ ըլլալ։ Ասոնց կ՚ըսենք փիլիսոփայական մեծամեծ խնդիրներ։ Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը կը սկսի այն առնէն՝ երբ մարդկային միտքն ու մեծամեծ խնդիրներուն հետազօտութիւնը կամ քննութիւն ընելու սկսած է։

3. Մարդկային միտքն ու հետազօտութիւնը կամ քննութիւնը երբ սկսած է։

Մարդիկ շատ հին ատենէն ունեցած են փիլիսոփայական մեծամեծ խնդրոց վրայ պատասխաններ։ բայց ու պատասխաններն ունեցած են ոչ իրրեւ թ-

բնեց անձնական հնազանդութեան արդիւնքը, այլ իրրեւ գերագոյն էակէ մը կամ էակներէ նախնի մարդոց եղած առաջնորդութիւն կամ յայտնութիւն, որոնց մեծ մասն առասպելներով կամ ապրատութիւններով ծածկուած էր։ Արդոց ասս սկզբնական փիլիսոփայութիւնը կը կոչուի Աստուածաբանութիւն կամ Դիցաբանութիւն։ Այսպէս Աստուածաբան կամ Դիցաբան էին Որփէոս, Լինոս, եւ ուրիշ եւս՝ Հոմերոս, Հեսիոդոս եւ այլք, յորոց ոմանք հնագոյն հնութեան մը մթութեամբ պատած՝ հարիւրբնեց անուններ թողած են։ Բոլոր արեւելեան ազգաց փիլիսոփայութիւնն այսպէս Աստուածաբանական կամ Դիցաբանական էր, եւ այնպէս մնաց։

Պատմութիւնը մեզի կը տարեցնէ որ փիլիսոփայական մեծամեծ խնդիրներն անձամբ հնագանդելու եւ քննելու առաջին փորձն ընողները եղան Յունաց մէջ Թալէս եւ Պիւթագորաս՝ մեր թուականէն իրր 600 տարի առաջ։ Առնք առաջին եղան որ փիլիսոփայական յիշեալ խնդրոց վրայ եղած հին առասպելական գաղափարները թողում ակաան անոնց վրայ անձամբ հնազանդութիւններ ընել, եւ այն ժամանակէն 'ի վեր փիլիսոփայական ազատ քննութիւնները գրեթէ ամեն դարու մէջ այլ եւ այլ կերպով կամ սկզբունքով կը շարունակեն, եւ այլ եւ այլ արդիւնքներ ծնած են։

4. Ա՛ս կերպերն ու արդիւնքներն ինչ են։

Ա՛ս կերպերը եւ արդիւնքները փիլիսոփայական Դրութիւններ կը կոչուին, եւ ուրիշ բան չեն թայց փիլիսոփայական մեծամեծ խնդրոց վրայով կարծիքներ որոնց իւրաքանչիւրը հեղինակ կամ գլուխ

մը ունի, որ իրեն հետեւողներովը մէկտեղ խումբ մը կը կազմէ եւ իրարանցիր խումբ Աղանդ կամ Դպրոց կը կոչուի։

5. Ա՞ւ դրութիւններդ որչափ եւ որոնք են։

Ա՞ւ դրութիւնները շատ են, բայց հոգի կրնան վերածուիլ. Զգայականութիւն (sensualisme), Ոգեկանութիւն (spiritualisme), Ակնդատականութիւն (Scepticisme), Խորհրդականութիւն (mysticisme) եւ Ընտրականութիւն (éclectisme)։

6. Զգայականութիւնն ինչ է։

Փիլիսոփաներէն ոմանք հոգւոյն զգայի գաղափարները միայն իրական եւ ճշմարիտ համարելով, այսինքն՝ ան գաղափարները որոնք արտաքին զգայութեանց միջոցաւ կը առացուին, ուրիշ գաղափարներ որոնց առարկաները զգայի չեն կամ զգայութեանց տակ չեն իյնար՝ իրական եւ ճշմարիտ չեն համարիր։ Ա՞ւ է Զգայականութիւնը։

7. Ոգեկանութիւնն ինչ է։

Ուրիշ փիլիսոփաներ հոգւոյն իմացական կամ հոգեւոր գաղափարները միայն իրական եւ ճշմարիտ համարելով, այսինքն՝ այն գաղափարները որոնք բանիւ կը առացուին, զգայի գաղափարաց իրականութիւն եւ առուգութիւն չեն տար։ Ա՞ւ է Ոգեկանութիւնը։

8. Ա՞ւ երկու դրութիւնէն ուրիշ ինչ դրութիւններ կը հետեւին։

Նիւթականութիւն (matérialisme), Գաղափարականութիւն (idéalisme) եւ Ամենաստուածութիւն (panthéisme)։

Զգայականութիւնէն յառաջ կուգայ Նիւթակա-

նութիւնը։ Զգայի գաղափարները միայն իրական համարելէն կը հետեւի որ զգայի իրերը միայն իրական գոյութիւն ունին, եւ որոմհետեւ զգայի իրերը նիւթական են, ապա նիւթէն ուրիշ իրական գոյութիւն ունեցող բան չկայ, նիւթական կամ բնական աշխարհէս ալ ուրիշ աշխարհք չկայ։ Ա՛ւ է Նիւթականութիւնը։

Ոգեկանութիւնէն ալ յառաջ կու գայ Գաղափարականութիւնը։ Եթէ իմացական կամ հոգեւոր գաղափարներ միայն իրական են, կը հետեւի թէ նիւթական գոյութիւն ունեցող բան չկայ, ուստի եւ զգայի աշխարհս առակ երեւոյթի կամ գաղափար է։ Ա՛ւ է Գաղափարականութիւնը։

Որոմհետեւ Նիւթականքի՝ նիւթէ, Գաղափարականքը ալ գաղափարներէ զատ եւ անոնցմէ զուրս գոյութիւն ունեցող բան չեն ընդունիր, երբ կը ստիպուին առաջին պատճառ մը գտնելու որմէ տիեզերքը կազմուեցան, հարկաւ նիւթականաց գրած առաջին պատճառն ընդհանուր նիւթ մը պիտի ըլլայ որ տիեզերքը կազմեց կամ Բղխումամբ (émanation) այսինքն իրմէ զուրս տալով, եւ կամ զինք այլ եւ այլ ձեւերու թափելով կամ թանձրացնելով։ Գաղափարականաց գրած առաջին պատճառն ալ պիտի ըլլայ ընդհանուր գաղափար մը, իբրեւ տիպ (type) որուն նոյնպէս Բղխումը կամ Երեւոյթները են ուրիշ գաղափարներ։ Ա՛ւ է Ամենատուութիւնը. առաջինը (նիւթականներունը՝) նիւթական (matériel) ամենատուութիւն, վերջինը (գաղափարականներունը՝) գաղափարական (idéal) ամենատուութիւն։ Եւ ամենատուութիւն կ'ը-

ուխ, քանզի աս գրութիւնքս առաջին պատճառը կամ Աստուած տիեզերաց մէջ եւ անոր հետ մի եւ նոյն է, եւ ոչ անկէ դուրս, որ ըսել է թէ ամէն բան Աստուած է։

9. Սկեպտակատութիւն ինչ է։

Վերոյիշեալ գրութիւններէն ոմանք իմացական աչխարհ, ոմանք ալ նիւթական աչխարհ ուրանալոյ ճամբայ բացած կ'ըլլան ուրիշ գրութեան մը որ ամէն բան կ'ուրանայ եւ բան մը չուզեր հաստատել, ըսելով թէ մարդուս համար ճշմարտութիւն չկայ, եւ եթէ կայ՝ մարդ զայն չի կրնար գտնել, ուստի եւ ամէն բան եթէ ոչ ոչինչ, զէթ անստոյգ եւ տարակուսական է։ Ա՛ս է Սկեպտակատութիւնը որ ամէն գրութեան ուրացում է մանաւանդ քան գրութիւն։

10. Խորհրդակատութիւն ինչ է։

Մարդկային մտքին իր հետազօտութիւններուն մէջ ըրած ուրացումներէն եւ հակառութիւններէն՝ ոմանք մարդուս անձամբ ճշմարտութեան հասնելու հնարաւորութիւնէն յուսահատելով Աստուծմէ միայն կը սպասեն ընդունել զայն, եթէ ոչ ուղղակի՝ յայտնութեամբ, զէթ անուղղակի՝ ազդեցութեամբ։ Ա՛ս է Խորհրդակատութիւնը։

11. Ընտրակատութիւն ինչ է։

Փիլիսոփաներէն ոմանք վերոյիշեալ գրութեանց բոլորն ալ, չափով մը նաեւ սկեպտակատութիւնը, ոչ բացարձակ այլ մասնական գրութիւններ ճանչնալով ամենուն ալ սկզբունքներն ընտրաբար կը գործածեն։ Ա՛ս է ընտրակատութիւնը։ Ա՛ս գրութեան նայելով թէ զգայի եւ թէ իմացական գա-

զատարեներ կրնան ճշմարիտ եւ սուտ ըլլալ. ուստի եւ երկուքին ալ պատմաններդ կամ առասպելներդ կրնան իրական եւ երեւակայական ըլլալ։ Տարբերդ կամ ուրացումն իրաւացի է, երբ ճշմարտութեան հասնելու նպատակաւ է։

12. Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը իր սկզբնաւորութենէն մինչեւ մեր ժամանակը քանի դէպքերաւոր ժամանակ կը բաժնուի։

Զորս.

1. Նախնի փիլիսոփայութիւն. Թալեսէն եւ Պիւթագորասէն մինչեւ Սոկրատ (640–470)։

2. Միջին փիլիսոփայութիւն. Սոկրատէն մինչեւ Զենոնիոս կամ Աղեքսանդրեան փիլիսոփայութիւնը (470–200 Քրիստոսէ առաջ)։

3. Խառն փիլիսոփայութիւն. Աղեքսանդրեան փիլիսոփայութենէն մինչեւ Պապն եւ Տերքարդ (200–1600)։

4. Արդի փիլիսոփայութիւն. Պապէն եւ Տերքարդէն մինչեւ մեր ժամանակը (1600–1868)։

13. Առաջին ժամանակին էական յատկութիւնները (caractère) որոնք են։

Առաջին ժամանակին կամ Նախնի փիլիսոփայութեան էական յատկութիւնները հետեւեալներն են։

1. Առարկային կողմանէ՝ Տիեզերաբանական է, այսինքն՝ Տիեզերքը կամ բնութիւնը քննելէ համարձակ կ'ելլէ՝ մարդուս գալու համար։

2. Սկզբունքին կողմանէ՝ Տեսական կամ մտաւորական է, այսինքն ճանչնալ կ'ուզէ ընդհանուր սկզբունքներ։

3. Մեթոտին կողմանէ՝ Ենթադրական է։

14. Երկրորդ ժամանակին էական յատկութիւնները որոնք են։

Երկրորդ ժամանակին կամ Միջին փիլիսոփայութեան էական յատկութիւնները հետևեալներն են.

1. Առարկային կողմանէ՝ Մարդկասիրական է, այսինքն՝ մարդս դնելէ համբաւ կ'ելլէ՝ բնութեան երիտասարդ համար։

2. Սկզբունքին կողմանէ՝ Բարոյական է, այսինքն՝ ճանչցաւ եւ ուզել կ'ուզէ կեանքը։

3. Մեթոդին կողմանէ՝ Ընդհանրական է (déductif) այսինքն՝ սկզբունքներէ առ հետեւութիւն, կամ յայտ համերոյ 'ի մասնաւոր։

15. Երրորդ ժամանակին էական յատկութիւնները որոնք են։

Երրորդ ժամանակին կամ Խառն փիլիսոփայութեան էական յատկութիւնները հետևեալներն են.

1. Առարկային կողմանէ՝ Աստուածասիրական է, այսինքն՝ աստուածայինէն ճամբայ կ'ելլէ մարդկայնոյն համար։

2. Սկզբունքին կողմանէ՝ Հոգեւոր, այսինքն՝ ճանչցաւ եւ յառաջ բերել կ'ուզէ հոգեւոր կեանքը։

3. Մեթոդին կողմանէ՝ Ենթադրական եւ Ընդհանրական։

16. Չորրորդ ժամանակին էական յատկութիւնները որոնք են։

Չորրորդ ժամանակին կամ Արդի փիլիսոփայութեան էական յատկութիւնները հետևեալներն են.

1. Առարկային կողմանէ՝ Հոգեբանական, այսինքն՝ մարդկային հոգիէն կամ Եսէն ճամբայ կ'ելլէ դիտական եւ անմեղ Ես մարդ։

2. Սկզբունքին կողմանէ՝ Գործնական, այսինքն՝ գիտութեան արդիւնքը կ'ուզէ ծառայեցնել մարդուս Նիւթական, Իմացական եւ Բարոյական պիտոյիքը։

3. Մեթոտին կողմանէ՝ Փորձառական, այսինքն՝ գիտողութեամբ եւ փորձով ստուգել իրողութիւնները, եւ 'ի մասնաւորէ գալ ընդհանուրն մակածութեամբ։

17. Աս այլ եւ այլ ժամանակաց փիլիսոփայութիւններուն մէջ որ գրութիւնը կը տիրէ։

Ամենուն մէջ ալ վերոյիշեալ այլ եւ այլ գրութիւնները կը տիրեն. ամենուն մէջ ալ կան Զգայականներ, Ոգեկանները, Նիւթականներ, Գաղափարականներ, Սկեպտականներ, Խորհրդականներ եւ Ընդարձակներ։

Ա. ԺԱՄԱՆԱԿ

ՆԱԽՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

(640—470)

18. Աս ժամանակը քանի գլխաւոր դպրոց կը բաժնուի։

Չորս։

1. Յոնիական դպրոց. Թալէս (640).

2. Իտալական դպրոց. Պիթագորաս (584).

3. Եղէական դպրոց. Քսենոփան եւ Լեւկիպպոս (500).

4. Սոֆեստական կամ Խնամատակաց դպրոց. Գոր-գիաս (440).

19. Յունական Դպրոցը ո՞րն է։

Ա. Ն դպրոցն է որ Թաղեսի դրութիւնը կը հետևէր։

20. Թաղէս ո՞վ էր։

Թաղէս Յոյն փիլիսոփայ էր, ծագեցաւ (640) Գոր Աստոյ մէջ Յունական Միլէտ քաղաքը, ուստի եւ դրոցը Յունական կոչուեցաւ։ Թաղէս եղաւ առաջին որ հին գիտութեանց եւ բանաստեղծական պատմութիւնները կամ առասպելները մերժելով ուղղղ բնութիւնը բնութեամբ մեկնել, ուստի եւ հին աստուածաբանաց կամ հաւատքին տեղ դրաբնական (ֆիզիկական) դրութիւն մը։

21. Ի՞նչ էր Թաղէսի դրութիւնը։

Թաղէսի դրութեանը գլխաւոր կէտերն են.

1. Տիեզերքը ընդհանուր տարեր մը կամ սկզբնական պարզ նիւթոյ մը շարունակ ուրիշ գոյացութիւններու փոխուելովը կազմուած է.

2. Անդիւթը ջուրն է (զոր պարզ մարմին կը կարծէր) իրրեւ ամենէն յարմար ամեն ձեւ կամ կերպ ընդունելու.

3. Կայ նաեւ այն նիւթոյն յատուկ ներքին իմաստական զօրութիւն մը միշտ անոր հետ եւ անոր կիրս որ զայն այլ եւ այլ կերպիւ փոխելով միութեան մէջ անհուն գանազանութիւն մը յառաջ բերաւ։

22. Ա՞ս դպրոցին հետեւողներէն երեւելիները որո՞նք են։

Ա. Անաքսիմանդր Թաղեսի աշակերտը. ասիկա իր վարդապետին դրութեանը մէջ հետեւեալ փոփոխութիւններն ըրաւ։

1. Ոչ Ջուրը եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցէ մարմին բոլորովին պարզ եւ բացարձակ սարբ է.

2. Կար 'ի յաւիտենից ուրիշ անգոյա, անորոշ եւ գրեթէ անզգայի գոյացութիւն մը որուն ՀԱՄԱՀՍԱ անունը պէտք է տալ.

3. Առաջին պատճառին Միութեան էական գաղափարին գէմ է երկու սկիզբ դնել. ապա իմացական զօրութիւն մը չկար.

4. Անամիտներ, այն անորոշ եւ անզգայի նիւթն է՝ որմէ ամեն բան Բղխումը (émanation) յառաջ կու գայ եւ դարձեալ 'ի նոյն կը դառնայ, ինք միայն անփոփոխ կը մնայ ամեն փոփոխութեանց մէջ որոնց ինք աղբիւրը եւ գոյացութիւնն է.

Բ. Հերմոդիմ՝ որ Ենթադրեց թէ նիւթէն զատ խորհող սկիզբ մը (ոգի) կայ, որով հոգին (իմացական միտքը) զգայի իրերէն բարձր կրնայ վերանալ.

Գ. Անաքսագորաս՝ որ յանիսկան գաղրցին նոր կիրարարեր մը տուաւ. բնութիւնը եւ հոգին սկսաւ ճշմարիտ մեթոդով հետազօտել, ուստի եւ արդի մարդ Բնագիտութեան (physique) եւ Հոգեբանութեան առաջին հեղինակ կրնայ համարուիլ։ Անոր սկզբունքն էր 1. Բնութիւնը գիտել. 2. Երեւոյթները լուծել։ Այս սկզբունքներով զարմանալի գիւտեր բրաւ. օդոց ծանրութեան եւ մարմնոց անկման օրէնքին անգամ գաղափար ունեցաւ։ Խորհող սկզբան (հոգւոյն) կարողութիւններուն վրայ խորհրդածելով սկսաւ գտնել թէ մարդս անասուններէն գանազանող բանն ինչ է։ Գտնեց նաեւ լեզուի օրէնքն ու ազդեցութիւնը։

23. Յոնիական դպրոցին գրութիւնը որ տեսակ գրութեան կը վերաբերի։

Այս դպրոցն ինչպէս որ իրաց սկիզբը նիւթական եւ զգայի իրաց մէջ կը դնէր, այնպէս ալ տառագրութեան համար արտաքին զգայութեանց վկայութիւնը կը մնառէր. ուստի եւ յոնիականաց գրութիւնը Զգայական է, ինչպէս որ գրութեան վերջին արդիւնքը՝ Զգայական ամենատատաժութիւն։

24. Խորական դպրոցը ո՞րն է։

Այն դպրոցն է որ Պիթագորայ գրութեանը կը հետեւէր։

25. Պիթագորաս ո՞վ էր։

Պիթագորաս յոյն փիլիսոփայ էր. ծագեցաւ (584) Սամոս ուր ուսմանեկութիւնը քրմաց հետ անցուցանելէն ետքը՝ հայրենադարձեցաւ յԱթէնս, ուր տեսաւ Թալէս եւ Անաքսիմանդր. անկէ գնաց Միզոն եւ յԵգիպտոս ուր եղիպտացի քրմաց գաղտնի գրութեանը միջամուխ եղաւ։ Յետոյ շրջեցաւ Յունաստան. ամեն տեղ գրութեան եւ կրօնից կեդրոնները կը մնառէր։ Վերջապէս հաստատեց իւր դպրոցը Մեծ Յունաստան, Խորտիոյ հարաւային գին, ուստի դպրոցն խորական կոչուեցաւ։ Քաղաքներու մէջ ազատութիւն կը հաստատէր, գէզութիւնը կը ջնջէր, բարքերը բարեկարգելու կը ջանար, եւ այնպէս համոզիչ էր որ շատ բնաւորներ անոր խօսքերէն շարժեալ՝ բնաւորութենէ հրաժարեցան։ Պիթագորաս, քաջ ուսոյց կամ չափագէտ (mathématicien), ամեն բաներ (ժամանակի, միջոցի, բնական մարմնոց, իմացական եւ բարոյական սկզբանց) մէջ թուոյ եւ չափի համեմատութիւն տեսնելով,

հին ոչ իրաբանական կարծեաց կամ հաւատքին տեղ որուն քաջ հմուտ էր՝ թուոց յարաբերութեան գաղափարով իմացական դրութիւն մը հաստատեց որուն ցիրուանց կէտերն են.

1. Իրաց առաջին սկիզբը բացարձակ Միութիւն (monade) մին է.

2. Ան անորոշ եւ անսահման Միութենէն բղխեցաւ Երկուութիւն մը (diade) որ ինքզինքը իրմով այլ եւ այլ համեմատութեամբ բազմապատկեց. առ համեմատութիւններն են զորս մենք տիեզերք կ'անուանենք, եւ որոնց մէկն ալ մարդն է.

3. Երկուութենէն կամ տիտանէն բաղադրուած համեմատութիւնները երկու էական եւ իրարմէ անբաժին զօրութիւններով իրարու կ'ապրին, այսինքն իրրեւ ոգի եւ նիւթ. Ան երկու զօրութիւնը կամ սկզբունքը համեմատութեանց բացատրութեանը մէջ աւելի կամ նուազ են. զոր օրինակ մարդոց վրայ տիրող է ոգին որ ազնուագոյն զօրութիւն է, քան որուն կատարելութեան ընդունակ է, ինչպէս մարդոց վրայ կը տեսնուի. եւ ասիկ կը հեռանցնէր իրրեւ բարոյական սկզբունք.

4. Թէ մարդ ոչնչէ է որ իր մէջը տիրող ազնուագոյն սկիզբը զարգացնէ. եւ որչափ աւելի կը զարգացնէ, այնչափ բաւագոյն կամ ատուածային վիճակի կը փոխուի, ապա թէ ոչ նուազագոյն, անասնական, նիւթական վիճակի կը դառնայ. Հաւանականաբար առ բարոյական կամ հոգեւոր փոփոխութիւնը կը կոչէր Պիւթագորաս Հոգեփոխութիւն (métempsychose) որուն յետոյ սխալ մեկնութիւն տրուեցաւ.

ԺԵ. Պարզ միշտ իրմէ մեր ազատութիւնը եւ ոչ ընդհակառակն իրմէ մեր նուաստութիւնը հաստատ. ակնայ է որ ունենայ անոնք մը զգուշակեալ կանոնները, որոնցմէ Փիլիպպոսս ամենէն աղուած էր, ինչպէս էր Իսրայելոց մէջ մեկ եւ քանի մը ընդհանրական ժողովոց մէջ մեկ, փարուց մէջ հնազանդութիւն եւ լռութիւն։ Այս կանոնները ոչ որոնց գիտուն մը լոկ առաջնորդական եւ բարոյական էր՝ գեղոյ չափաւորութիւն մը արուեցաւ, ուստի եւ ասոնց համար Փիլիպպոսոյ գրութիւնը ոչ բանաւոր է եւ ոչ ծաղրելի։

Փիլիպպոսս վերոյշեալ պարզագոյն միջոցներուն եւ բարոյական ակրդուներէն զատ, ուներ բնական եւ ճիշդ գիտութեան մէջ շատ կարեւոր ակրդուներ, ինչպէս՝ անատոմիան, բարձրութիւնն, առանցքագիտութիւնն մէջ. զոր օրինակ թէ արեւը կեցրեն է որուն բարբարքը ուրիշ տասն երկրորդական մարմին կը դառնայ. նոյնպէս մանաւանդ քաջ հմուտ էր աստղագիտութեան զոր իմաստական չենուածոյն հիմն կը համարէր։ Անոր կ'ընծայուի թուաբանութիւնն մէջ Փիլիպպոսեան ապրանքը, եւ երկրաչափութիւնն մէջ եռանկեան վերաբերեալ քանի մը գիտ։

26. Խստակեաց դպրոցին հետեւողներէն երեւելիները որոնք են։

Ա. Եմբեդոկլ Ադրիկենտացի (444) որ բնագէտ էր եւ բժիշկ։ Ասիկա փորձ մը բրաւ բոլոր գրութիւնները միտրանելու. ուստի եւ Էմպատկլեսոյ առաջին որիւնակ կրնայ համարուիլ. թէպէտ չյաջողեցաւ։ Անոր համար կ'բաւի թէ գիտութեան

A 948

անհասութիւնը, մանաւանդ Եռնայի հրաբխային երևոյթները մեկնելու անկարողութիւնը համար յուսահատելով դիմք Եռնայի մէջ հոսող բանով. «Զկրցայ քեզի հասնիլ, ով Եռնա, դու ինձ հասիր»։ Ասիկա հնոց մէջ տարբ կոչուած չորս բանէն կրակէն, հողէն, ջուրէն եւ օդէն դաս՝ Հինդերորդ էութիւն կոչուած նիւթ մ'ալ ենթադրեց զոր այն չորսէն կազմուած կը դնէր։

Բ. Հերակլիդ Եփեսացի՝ Դեմոկրիտէսին հակառակ մարդոց յիմարութիւններուն եւ վշտացը վրայ շարունակ կ'ողբար։ Ա՛ս փիլիսոփան այն բանն ըրաւ ինչ որ ըրաւ զարդիս Տերարդ։ Իր բոլոր կարծիքներն իրր տարակուսական եւ անստոյգ մերժեց, որպէս զի նոր քննութեամբ ակն։ Ասոր սկզբունքներն են.

1. Մարդոց վկայութեան հեղինակութիւնն ընդունելի է. «Ինչ որ ընդհանուր մարդիկ կը վկայեն ստոյգ է. քանզի ընդհանուր Բանն ստուգայինն է»։

2. Մեր զգայութիւնները մենէ են եւ ոչ իրերէն ուստի եւ կը փոխուին մեր գործարանները տրամադրութեանը նայելով։ Ան որ մէկուն ախորժելի է՝ ուրիշի մը անախորժ է, մէկուն սիրելին՝ ուրիշի մը ատելի. ուստի զգայութիւնները ստոյգ ծանօթութիւն մը չեն տար, այլ միայն բանը որ ընդհանուր ստուգայինն բանին մէջ է եւ անկէ կախում ունի, թէպէտ իրք (մարդկային անհասանելի բանը) սահմանաւոր եւ կորոստական է, միայն ընդհանուր մարդոց բանին միարանութիւնը, այսինքն՝ մարդոց վկայութիւնը կրնայ ճշմարտութեան նշան համարուիլ։

27. Խաղաղական դպրոցին դրութիւնը ոչ տեսակ դրութեան կը վերաբերի։

Աս դպրոցն իրաց սկիզբը թուց յարաբերութեանը մէջ գնելուն համար գաղափարական է։ Ուստի եւ ատուգութեան մասին բանին իմացական գաղափարաց վկայութեանը աւելի կարեւորութիւն կու տար քան թէ զգայութեանց վկայութեանը։ Հերակղիդէս զգայութեանց ատուգութիւնը բոլորով ին ժխտելով եւ բանն ատուածացնելով մեծ քայլ մը յառաջ գնաց աս դրութեան մէջ, եւ այնպէս Պիթագորայ Գաղափարական դրութեան վախճանը հասաւ։ Բանաւորական (rationnaliste) ամենատուածութեան։

28. Եղէական դպրոցը ոչն է։

Ան դպրոցն է զոր քանի մը յոյն փիլիսոփաներ Մեծին Յունաստանի Եղէա քաղաքը հաստատեցին. ուստի դպրոցը Եղէական կոչեցաւ, եւ երկուք է. Բեղմնացական եւ Բեղիսական։

29. Բեղմնացական Եղէականաց դպրոցը ոչն է։

Ան դպրոցն է որ Քսենոփանի դրութեանը կը հետեւէր։

30. Քսենոփան ով էր։

Քսենոփան յոյն փիլիսոփայ էր. ծաղկեցաւ (550) Կողոփոն քաղաքը, եւ դպրոցը Եղէա հաստատեց։

31. Քսենոփանի դրութիւնն ինչ էր։

Քսենոփանի, ինչպէս նաեւ Պարմենիդէսի (494) եւ Զենոնի (500) որոնք նոյն դպրոցն համբաւաւոր ընդն, դրութեանը գլխաւոր կէտերն են.

1. Մի միայն էութիւն կայ, այն է իմացական էակը որ բոլոր անսահմանութիւնը կը լեցուցէ.

2. Էութիւն մը միշտ մի եւ նոյն կը մնայ, ամենեւին չի կրնար փոխուիլ կամ ուրիշ ձեւի մտնել. ուստի եւ մի միայն իմացական ներքնագոյ էակէն ոչ բխումը ոչ ալ բազադրութիւնը ուրիշ էակներ եղած կրնան լլլալ.

3. Ֆիզիկական աշխարհս երեւոյթ միայն է, ամենեւին իրական գոյութիւն չունի. զգայութիւնները երեւոյթ միայն կը ցուցնեն. միայն բանը կը ճանչնայ իրականութիւնը, ուստի եւ բանին զաղափարները կամ իմացական զաղափարներ միայն իրական եւ ճշմարիտ են։

32. Բնազանցական Եղէական գաղափար գրութիւնը ոչ տեսակ գրութեան կը վերաբերի։

Ա՛ս գաղափար գրութիւնը Գաղափարական էր, բան որում ընդհանրապէս միայն իմացական աշխարհի գոյութիւնը կ'ընդունէր։

33. Բնազէտ Եղէականաց գաղափարն որն է։

Ա՛յն գաղափարն է որ Լեւկիպպոսի գրութեանը կը հետեւէր։

34. Լեւկիպպոս ով էր։

Յոյն փիլիսոփայ էր. ծաղկեցաւ (500) Միլէտ քաղաքը եւ Եղէայի մէջ հաստատեց իր գաղափարը։

35. Լեւկիպպոսի գրութիւնն ինչ էր։

Լեւկիպպոսի գրութեան գլխաւոր կէտերն են.

1. Իրաց առաջին պատճառը հիւլէներն են, անսահման թուով անզգայի մարմիններ, որոնք անհուն դատարկութեան մէջ շարժելու ատեն իրարու գալով կազմած են աշխարհս եւ բոլոր մարմիններն։

2. Իմացականութիւնը կամ հոգին ալ հիւլէներուն մէկ ազնուագոյն տեսակն է։

3. Մեռնելն ու մահը, կազմութիւնն ու եղծումը, ուրիշ բան չեն բայց անզգալի հիւղէից բաղադրութիւն ու լուծութիւն։

36. Ա դպրոցէն ուրիշ երեւելի ոչ եղած է։

Դեմոկրիտ Աբդերացի (470) Լեւկիպպոսի աշակերտը։ Ասիկա իր վարդապետին դրութեանը վրայ հետեւեալ դատողութիւնն աւելցուց։

1. Դատարկն ու նիւթը յաւիտենական են. քանզի մէկուն սկիզբը չենք կրնար մատնել, ոչ ալ միւսին բաժանականութեանը վերջ.

2. Մեր իրաց վրայ ունեցած դատողութիւնն ուրիշ բան չեն բայց իրաց պատկերները կամ կազմածները, որոնք նոյն առարկաներուն վրայէն իրեւ անզգալի հիւղէներ զատուելով կը թափանցեն մեր իմացական կազմութեանը մէջ, որ նոյնպէս հիւղէից բաղադրութիւն է, քանզի նմանը կրնայ իւր նմանին վրայ ազդեցութիւն ընել։

Դեմոկրիտէն համար կ'ըսուիթէ Հերակղիդէն հակառակ մարդոց յիմարութեանը վրայ միշտ կիրնդար։

37. Մեռելէս Եղէակնայց դրութիւնը որ անսակ դրութեան կը վերաբերի։

Առնոց դրութիւնը նիւթական էր. քանզի Ֆիւթագորայ դրութիւնը նիւթականացուցին հիւղէներու վարդապետութեանը. ասոր համար դպրոցը Հիւղական կամ Առոմական դպրոց ալ կոչուեցաւ։ Իսկ դրութեան վերջին արդիւնքն է Նիւթական ամենատարածութիւն։

38. Սոփեստական կամ իմաստակաց դպրոցը ոնդ է։

Այն դպրոցն է որ Գորգիասայ դրութեանը կը հետեւէր։

39. Գորգիաս ով էր։

Ցոյն փիլիսոփայ էր. ծագկեցաւ (440) Լեոնտիոն քաղաքը, ուր Սոփեստական կամ Խնամատակաց դպրոցը հաստատեց, որուն սկզբունքն էր ամեն բանի վրայ տարակուսել, եւ ամեն խնդրոյ անխտիր 'ի նպաստ եւ հակառակ խօսիլ։

40. Գորգիասայ դրութիւնն ինչ էր։

Բնազանցական Եղէական դպրոցի աշխարհիս գոյութիւնն ու զգայութեանց սուտութիւնն ուրանալով, եւ իմացական գաղափարաց միայն տալով ստուգութիւնը՝ բանը զգայութեանց դէմ գինեցին։

Գորգիաս իմացական աշխարհի գոյութիւնն ալ ուրանալով նոյն իսկ բանը բանին դէմ գինեց։ Գորգիասայ դրութեան գլխաւոր կէտերն են.

1. Գոյութիւն ունեցող կամ ճշմարիտ բան մը չը կայ. եւ եթէ կայ՝ մենք չենք կրնար ճանչնալ, ճանչնալու ալ ըլլանք, չենք կրնար տրմեցնել։ Ուստի եւ

2. Ոչ միայն զգայութիւնները, այլ եւ բանը սրխալ են։

41. Ա՛ս աղանդէն ուրիշ երեւելի ով եղած է։

Պրոտագորաս Աբդերացի (400). ա՛ս ալ ուրիշ ճամբով Գորգիասայ դրութիւնը կը հաստատէր։ Ըստ Պրոտագորայ

Ամեն կարծիք հաւասարապէս ստոյգ է. ճշմարիտը, սուտը, բարին, չարը՝ իւրաքանչիւր անհատի գատողութենէն կախում ունին։ Բան մը ճշմարիտ է, վասն զի ես այնպէս կը հաւատամ. եւ այնչափ ատեն ճշմարիտ է, որչափ ատեն որ այնպէս կը հաւատամ։

Այսպէս փիլիսոփայութիւնն աս առաջին ժամանակին վերջը բացարձակ Սկեպտիկութեան հասած էր։

42. Փիլիսոփայութեան առաջին ժամանակն ինչ արժէք ունի։

Աս փիլիսոփաները թէպէտ սխալ մեթոդով, այն է Ենթադրութեամբ, վարուեցան, սակայն գրեթէ այն ամէն փիլիսոփայական խնդիր յուզեցին զոր արդի ժամանակի փիլիսոփայք իրենց քննութեանը նիւթ ըրին։ Ուստի յիրաւի կ'ըսէ Պարոն անոնց համար թէ Երեւելի հանճարներ էին, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ առանցքն եղբը փիլիսոփայութիւնն ինկաւ։

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿ

ՄԻՋԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

(470—200 Քրիստոսէ առաջ)

43. Աս ժամանակը քանի՞ կը բաժնուի։

Երկու. 1. Բարոյագէտք. 2. Բնագանցագէտք։

44. Բարոյագէտները որո՞նք են։

Բարոյագէտները հինգ կարգ կամ դպրոց են.

1. Սոկրատ (470).
2. Սոսիկեան դպրոց. Զենոն (360).
3. Շեսկան դպրոց. Անտիսթենէս (418).
4. Կիւրենական դպրոց. Արիստիպպոս (435).
5. Եպիկուրեան դպրոց. Եպիկուրոս (342)։

45. Առանց փիլիսոփայութեան առարկան ինչ էր։

Առանց փիլիսոփայութեան առարկան էր բարոյականը կամ բարին։ Առանց երկու կը բաժնուին. առջի երկուքը՝ Սոկրատ եւ Պլատոնական՝ բարին յառաջնութեան կը կացուցանեն. միւսի երեքը՝ Ստոյական, Էպիկուրեական եւ Սկեպտիկական՝ հետաքննութեան մէջ։

46. Առանց գրութիւնը ոչ էր։

Նախնի փիլիսոփայութեան գրութիւնները այնպէս խոր ապաւորութիւն գրած էին Յունաց մտքին, որ Փիլիսոփայութիւնը Սոկրատայ ձեռքով բարեկարգուելով Բարոյականի դարձուելէն ետքն ալ՝ բարոյական գրութիւնները սկսան բարոյական առհասարակ մէջ Զգացական կամ Դիտական, Ազնիւ կամ Գաղափարական բլլալ։ Այսպէս Բարոյական գաղափարականութիւն էր Սոկրատայ եւ Պլատոնայ սկզբունքը, որոնք բանին աւելի կարեւորութիւն տուած՝ սկզբունքով Գաղափարական կամ Ազնիւ էին։ Ընդհակառակն՝ Բարոյական զգացականութիւն կամ Դիտականութիւն էր Ստոյականաց, Էպիկուրեանց եւ Սկեպտիկեանց սկզբունքը։

47. Սոկրատ ոմ էր։

Սոկրատ Յոյն փիլիսոփայ էր. Ծագիկեան (470) Աթէնք. Սոփրոնիսկոս անուն անդրիապրծի մը որդի. մայրը մանկաբարձ էր։ Պատանեկութեան առնելու հարը արուեստին գրաւելէն ետքը՝ թողուց արուեստը եւ ուսման հետամուտ եղաւ։ Սոփեստէից մարդասիրութիւններուն երկար ժամանակ ունկնդրութիւն ընելէն ետքը՝ տեսնելով որ անոնց ոչ միայն ճշմարտութեան հետեւելու կարողութիւնը մարդուս զլացող տարակոյսը փիլիսոփայութիւնն

անդամալոյծ կ'ընէ, այլ եւ անոնց բարոյական անապարհութիւնն ընկերական կեանքը փոանգի մէջ դրած է՝ խորհելու փիլիսոփայութեան մէջ յեղափոխութիւն մը ընել, ուստի եւ γνῶθι σεαυτόν, «Գիտնիր զքեզ»ը հիմ դնելով փիլիսոփայութիւնը սիներերէն մարդուս դարձուց՝ բարոյական առարկայ ընելով իր քննութիւնը։

48. Սոկրատայ բարոյականութեան նպատակն ինչ է։

Սոկրատայ բարոյական դրութեան նպատակն էր Գործնական առաքինութիւն. ուստի եւ անոր դրութեան դրդապատճառներն են.

1. Աշխարհիս վրայ առաքինութենէ ուրիշ բարիք չկայ, մեղութենէ ուրիշ ապ չարիք չկայ.

2. Մարդս իր միտքը լուսաւորելով, իր սիրտը մաքրելով, իր կամքը զօրացնելով, եւ բանիւ եւ արդեամբ ուրիշներն առաքինութեան ելներելով իր վրայ սահմանուած կերպով կ'երեւցնէ անսահման իմաստութեան, կարողութեան, ճշմարտութեան, բարութեան եւ գեղեցկութեան գաղափարը.

3. Այս անսահման գաղափարին հետեւելու թելադրողը Խղճն է։ Այս էր Սոկրատայ «դեմը» (le demon de Socrate) որպէս թէ ոգի մը էր խղճը որ անոր կը խօսէր.

4. Ուստի եւ յանդուգն ենթադրութիւններէ աւելի կարեւոր է, ճշմարտութեան համար, դիտողութիւնը եւ ուղիղ բանի ու փորձառութեան վրայ հիմնուած իմաստասիրութիւնը, ինչպէս ո՞ւ առաքինութեան համար կարեւորագոյն է առաքինաբարոյութիւնը բանի վերացեալ գիտութիւնը։ բան մը կայ ա-

Սոկրատ կը գործածէր վիճաբանական կերպ մը (dialectique) որ Սոկրատեան հեգնութիւն (ironie de Socrate) կոչուած է, այսինքն՝ ոգիութիւն կեղծելով պարզ եւ հոծ (իրարու եռանէ խօս) հարցումներ կ'ընէր իր հակառակորդներուն, կամ աշակերտներուն, եւ այնպէս պատասխանէ պատասխան կը բերէր զանոնք անուղղութիւնը խոստովանելու, եւ բանաւորը, ճշմարիտը կամ ուղիղը ճանչնալու։ Այսպէս ճշմարտութիւնը հետիւք երեւան հանել տալուն համար կ'ըսուէր թէ Սոկրատ միտքերը կը ծնուցանէ. ասով մօրը արուեստը կ'ակնարկէին։ Սոկրատ գրուած չունէր. Պղատոն եւ Քսենոփան գրեցին անոր վարդապետութիւնները։ Խնամակաց կուսակցութիւնը եւ ռամկապետական՝ որոնց հակառակ էր Սոկրատ (քանզի ազնուապետական էր)՝ մահու դատապարտել տուին փիլիսոփան, որ մոլախնդ առնելով մեռաւ։

49. Սոսիկեան դպրոցը ո՞րն է։

Այն դպրոցն է որ Զենոնի գրութեանը կը հետեւէր։

50. Զենոն ո՞վ էր։

Զենոն Կիպրացի զոր պէտք չէ շփոթել Եղէացի Զենոնին հետ (31)՝ Յոյն Փիլիսոփայ էր. ծաղկեցաւ (360) Կիպրոսի մէջ, եւ նոր բարոյականի դպրոց մը հաստատեց Աթէնք, ուր կը վարդապետէր Սթոյ՝ այսինքն՝ Սրահ կոչուած տեղը, ուստի ազանդը Սոսիկեան կոչուեցաւ։

51. Սոսիկեան գրութեան նպատակը ո՞րն է։

Սոսիկեան գրութեան նպատակն էր Առաքինութիւն առանց շահու ակնկալութեան, եւ զլխաւոր կէտերն են.

1. Մարդս առաքինութեան համար ծնած է, զոր պէտք է գործադրել առանց շահու կամ վարձուց ակնկալութեան, այսինքն՝ առաքինութիւնը նոյն իսկ առաքինութեան համար գործել.

2. Առաքինութիւնը կամ Բարոյականը կը կայանայ համբերելու եւ կրելու մէջ։ Ուստի Աստիկեան սկզբունքն էր ἀνέχου καὶ ἀπέχου. Կրեա եւ համբեր։ Այս սկզբունքին համեմատ՝ առաքինին Փաղերեան ցուլին մէջ ալ երջանիկ է.

3. Ամէն յանցանք կամ թերութիւն, ոչ քան հեռուանաց, այլ քան ինքեան, հաւասար է, քան որում ամէնն ալ բռնաբարութիւն են ընդհանուր օրինաց որ է առաքինութիւնը։

52. Շնական գաղրոցը ո՞րն է։

Այն գաղրոցն է որ Անտիսթենէսի գրութեանը կը հետեւէր։

53. Անտիսթենէս ո՞վ էր։

Յոյն Փիլիսոփայ, Սոկրատայ աշակերտ. ծաղկեցաւ (418) Աթէնք ուր բարոյական գաղրոց մը հաստատեց։

54. Այս գաղրոցին բարոյական նպատակն ինչ էր։

Այս գաղրոցին գրութեանը նպատակն էր Առաքինութիւն առանց գիւրութեան, այսինքն՝ աղքատութեամբ. գլխաւոր վարդապետութիւններն են.

1. Մարդս պարտական է բնութիւնը հաճեցնել, եւ որովհետեւ մարդուս բնական պիտոյիցը համար քիչ բան պիտոյ է, կը հետեւի

2. Որ պերճութիւնն ու զեղխութիւնը պէտք է արհամարհել, եւ յայտ կը կայանայ առաքինութիւնը. այս պատճառաւ մարդոյ համարումը բանի տեղ [դնելու չէ, քանզի միայն բան մը կայ ա-

մաչելու, այն է մոլութիւնը։ Հասարակաց համարումն չանչնալը պատճառ եղաւ որ Շեական կոչուեցան, բան Յունաց՝ Կիւնիկեան, Յունարէն բառէն որ շուն բան է։

Ա՛ւ սկզբան համեմատ Շեակաց մեռնելի մը մերիմնաստակ կամ կամաւոր աղքատներ էին։ Աստուածենէն հատար կ'բուռ թէ հին եւ ծակոտ վերարկու մը կը հագնէր, ձեռքը գաւազան մը, կոնակը մախաղ մը խաչոր ուտելիք չի, եւ ապրանք մը ջրոց համար։ ասա էր Աստուածենեաց բոլոր հարստութիւնը։ Բուն Շեական կոչուող Դիոգենեսի առաւելութեամբ շեական կեանքն ու կարգը, ինչպէս նաեւ հանճարեղ պատասխանները ու գաւեշտները արդէն ծանօթ են։

55. Կիրենայեան դպրոցը ո՞րն է։

Այն դպրոցն է որ Արիստիպպոսի գրութեանը կը հետեւէր։

56. Արիստիպպոս ո՞վ էր։

Ցոյն փիլիսոփայ էր։ Ծագեցաւ (435) Կիրենէ Աֆրիկէի մէջ, եւ Սոկրատի աշակերտութիւն ընելէն եարքը՝ նոր դպրոց մը հաստատեց Աթէնքի մէջ։

57. Ա՛ւ դպրոցին բարոյական նպատակն ինչ էր։

Կիրենայեանց բարոյական նպատակն էր Առաքինութիւն շահու ակնկալութեամբ, Սոցիկեանց հակառակ։ Դրութեան գլխաւոր կէտերն են։

1. Մարդս իր զգայողութեանն օրէնքին դէմ չի գնար գործել։ ապա ակնարկ է որ միշտ երջանկութեան դիմէ եւ թշուառութենէ խուսէ։

2. Ապա մեր շահուն համար առաքինութիւն ալ գործել, վասն զի յայտնի է մեր երջանկութիւնը, որ մեր առաջին եւ գլխաւոր շահն է։

Ըստ Կիրենականաց պէտք չէ Սարդիկեանց պէս բնութիւն դէմ, ոչ ալ Շնականաց պէս ընկերութիւն դէմ մարդոյ. երկուքն ալ պէտք է մեր օգուտն գործածել։ Ամբարտաւան ազգերը հեռուներ տարով կը նկարէ.

Եւ ինձ գիրս, ոչ գիս իրաց արկանեմ եւ 'ի պէտս 'ի կիր։

58. Եպիկուրեան գաղոյր ոչն է։

Այն գաղոյն է որ Եպիկուրոսի գրութիւնը կը հաւատէր։

59. Եպիկուրոս ոմ էր։

Յոյն փիլիսոփայ էր. ծաղկեցաւ (341) Սոտիկէի մէջ, եւ հաստատեց իւր գաղոյն Ամէնք։

60. Եպիկուրեան գրութիւն նպատակն ինչ էր։

Եպիկուրեան գրութիւն նպատակն էր Առաքինութիւն զատն հեշտութիւն։ Այս գրութիւն գրքերս էին։

1. Երջանկութիւնը հեշտութիւն մէջ կը կայանայ, հեշտութիւնն ալ առաքինութիւն մէջ.

2. Եւ արդարեւ ամենէն մարդոյ եւ տեւական զգացումներ՝ իմացական զգացումներն են, ապա պէտք է 'ի վեր քան զամենայն ինչ կրթել միտքը.

3. Զգացութիւնոց հեշտութիւններդ չատ սորին են իմացական հեշտութիւն համեմատութիւնամբ, եւ երջանկութիւնն անոնց մէջ չի կայանար. բայց զգացութիւն անհաճոյ վիճակներու (տանջանաց, վշտի) մէջ ալ երջանկութիւն կայ բանը սխալ է։ Առաքինի ճշմարիտ իմաստունն, ինչպէս որ առաքինութիւնը պիտի մնան է որ ծայրագոյնս վայելել է.

այնպէս ալ պիտի չուզէ կրել վիշտեր որ մոլութեան չափ թշուառութիւն են, եւ այլ եւ այլ ներքին եւ արտաքին պատճառներ ունին, ինչպէս են բոնի մեր վրայ դրուած պարտաւորութիւններ, ընկերութեան մէջ նեղասուններ եւ ակնածութիւններ, եւ մանաւանդ կրօնական հաւատարիք՝ որոնք կը բռնադատեն զմեզ ճիգեր ընելու եւ անհանգիստ կ'ընեն զմեզ։ Ա՛ւ կ'ակնարկէ Եպիկուրեան Լուկրետիոսի Լատին բանաստեղծին հետեւեալ տողը. Primus in orbe deos fecit timor. Եւ նախ ընդ ոլորտս զերկիր ծնաւ երկիւղ։

Սուտ է թէ Եպիկուրոս զգայութեանց հեշտութիւնը երջանկութեան ծայր դրաւ. բայց կերեւի թէ նաքը ուրիշներ Եպիկուրեան մաքուր հեշտութիւնը հեշտասիրական զգայականութեան (sensualisme voluptueux) փոխեցին, եւ ասոր մեղադրութիւնը յանիրաւի Եպիկուրոսի վրայ ինկաւ. ուստի է առակը հեշտասիրաց համար. Epicuri de grege porcus. Եպիկուրոսի նախրէն խոզ. ինչպէս նաեւ Եպիկուրոսի կրօնական անտարբերութիւնը՝ փոխուեցաւ անաստուածութեան։

64. Մետաֆիզիկոսք (métaphysicien) ոմ են եւ ինչ էր անուն գրութիւնը։

Մետաֆիզիկական կ'բաւէ այն գաղափարները որոնց առարկան Փիզիկական կամ նիւթական իր մը չէ. ինչպէս են ընդհանուր գաղափարները, զոր օրինակ՝ ժամանակի, միջոցի, գոյացութեան, զօրութեան գաղափարները (Փիզիս. 39). ուստի մետաֆիզիկոս այն փիլիսոփաներն են որոնց փիլիսոփայութիւնը յատկապէս աս տեսակ գաղափարնե-

բու, ինչպէս նաեւ մարդկային իմացական կարողութիւններու վրայ է։

62. Բնազանցագէտները քանի կարգ կը բաժնուին։

Բնազանցագէտները չորս կարգ կամ դպրոց կը բաժնուին.

1. Անգարեան կամ վիճաբանական դպրոց. Եւկղիդէս (400).

2. Զղատոնեան դպրոց կամ հին Ակադեմիա. Զղատոն (388).

3. Արիստոտէլեան կամ ճեմական դպրոց. Արիստոտէլ (384).

4. Սկեպտականք (340)։

63. Ա՛ս փիլիսոփաներուն առարկան ինչ է։

Ա՛ս փիլիսոփաներուն առարկան է գլխաւորաբար բնազանցութիւնը որուն մէջ երեւելի են մանաւանդ Զղատոն եւ Արիստոտէլ։ Առաջնոյն միտումը Գաղափարականութիւն է, երկրորդինը՝ Զգացականութիւն։ Պէտք է ըսել թէ Փիլիսոփայութեան ճակատագիրն է հակել առ երկու դրութեան մէկուն. ճակատագիր մը՝ որ այնպէս էական է փիլիսոփայական ազատ մտածութեան, ինչպէս ծանրութեան օրէնքը՝ բնական մարմնոց, եւ ընդ որում պիտի տեսնենք նաեւ արդի փիլիսոփայութիւնն իր բոլոր երեւմանցը (phase) մէջ։

64. Անգարեան դպրոցը ո՞րն է։

Այն դպրոցն է որ Եւկղիդէսի դրութեանը կը հետեւէր։

65. Եւկղիդէս ո՞վ էր։

Եւկղիդէս Անգարացի Ցոյն փիլիսոփայ էր. Սոկ-

բառայ աշակերտելէն եւոքը՝ սկսաւ ոչ միայն ապացուցելու ճշմարտութեանց որչափ ապացուցութեան եւ ապացուցանելու կերպին կամ արուեստին գրագիր, ուստի վիճաբանական արուեստին (dialectique) գաղափարը կը համարուի, եւ ան պատճառաւ գպրոցը նաեւ Վիճաբանական (éristique) գպրոց կոչուեցաւ։

66. Անգարեան գրութիւնը ո՞րն էր։

Անգարեան գրութիւնը գաղափարական է, եւ գլխաւոր կէտերն են.

1. Զգայութեանց վկայութիւնը ստոյգ չէ.

2. Խնամասիրութիւնը միայն կրնայ ստուգութիւն յառաջ բերել։

67. Անգարեան գպրոցէն ո՞վ կը յիշուի։

Եւրուզոս Եւկղիդէսի յաջորդը որ անուանի է իր քանի մը նուրբ պատճառաբանութիւններովը կամ խնամակութիւններովը որ կը կոչուին Կունտա, Եղջերուայ, Սատիրոս* եւ այլք (le Chauve, le Cornu,

---

*Կունտա (φαλ) կոչուած խնամակութիւնը սա է. Գլուխ մը կունտա չըլլար, եթէ մազ մը պակսի. իսկոյն ուրիշ գլուխ մը մազ մը, ուրիշ մը, գաղափար ուրիշ մը. այսպէս շարունակելով պիտի ունենանք գլուխ մը որ մազ չունի, բայց կունտա չէ։

Եղջերուայ կոչուած խնամակութիւնը կը ջանայ ցուցնել թէ մարդ եղջիւր ունի. Ունիս՝ ինչ որ կորուած չես, եղջիւրներ չկորուիր, ապա եղջերաւոր ես։ Ամենայն ոչինչ ընդդեմ նուրբ է։ Սատիրոս կոչուած խնամակութիւնը. Եպիմենիդէս Կրետացի կ՚ըսէ թէ Կրետացիք սատիրոս են. եւ թէ Կրետացիք սատիրոս են՝ Եպիմենիդէս կը սուտ. որդ Կրետացիք սատիրոս չեն, քանզի Եպիմենիդէս Ճշմարիտ խօսեցաւ, ապա Կրետացիք սատիրոս են։

le Menteur), որոնք միշտ ստ մեզ հասած են, որպէս թէ արդարացնելու համար Պղատոնի խօսքը թէ «Ժամանակը, գետոց պէս, թեթեւ եւ ոսին բաներ մեզի կը բերէ, ծանրերն ու պինդերը կ'ընկզմէ»։

68. Պղատոնեան դպրոցը ո՞րն է։

Պղատոնեան դպրոցը կամ հին Ակադեմիա՝ այն դպրոցն է որ Պղատոնի գրութիւնը կը հետեւէր։

69. Պղատոն ո՞վ էր։

Պղատոն Յոյն փիլիսոփայ էր. հօր կողմանէ Կոդրոսէն էր, մօր կողմանէ՝ Սողոնէն։ Ծագեցաւ (430) Աթէնք, ուր ութ տարի Սոկրատայ աշակերտելէն ետքը՝ յետ նորա մահուան թողուց Աթէնք եւ շրջեցաւ Արեւելք եւ Եգիպտոս, եւ կրօնական ու գիտական փարդապետութեանց մէջտեղ եղաւ։ Ի դարձին ընակեցաւ Սիրակուսայի բռնաւորաց Դիոնեսիոսի երիցուն եւ կրտսերոյ ապարանքը, եւ նոսին սիրուելով ապա հալածուեցաւ երկուքէն ալ։ Շատ ազգեր անկէ օրէնք խնդրեցին։ Պղատոն օրէնք տուաւ Կրետացւոց եւ Թրակացւոց, եւ մեռաւ իրր ութսունամեայ՝ մեծապատիւ մեծարեալ բոլոր բուսաւորեալ աշխարհէն։

Պղատոն Աթէնքի արուարձանները մէջ Ակադեմոսի պարտէզին մէջ կը սորվեցնէր, ուստի դպրոցն Ակադեմիա կոչուեցաւ։

70. Պղատոնի գրութիւնը ո՞րն է։

Պղատոն գաղափարականաց (idéaliste) գրութիւնը կը համարուի, ոչ միայն զի ինք եղաւ առաջին, այլ միայն զի առ գրութիւնը գտանող փիլիսոփայութիւնը գլխաւորն է։ Պղատոնի փարդապետութեան գլխաւոր կէտերն են.

1. Զգայութիւնից միջոցաւ ստացուած գաղափարներդ եւ անոնց վրայ հիմնուած հետեւութիւնները փոփոխական եւ անստոյգ են, ինչպէս որ անոնց առարկան կամ շարժառիթ եղող զգայարանները։

2. Անոնցմէ շատ սորվեր են իրաց յաւիտենական էութիւնը, որոնք իրաց նախատիպը կամ կաղապարն են (παραδείγματα), եւ անոնց անկատար մէկ նմանութիւն են (ὁμοίωμα) իրերը։

3. Այս նախատիպերն են բուն գոյացութիւն յաւիտենական, կատարեալ եւ անփոփոխ, առանց ծնելէն գոյացութիւն։ Եւ որովհետեւ մարդկային հոգին կամ բանը նոյն առանձնական գոյացութիւնն մասն է, այսինքն գաղափար է եւ ոչ նիւթ, իրաց այն գաղափարները կամ նախատիպերն ընդարձակ ունի (idées innées, բնածին գաղափարներ), մանաւանդ թէ նոյն իսկ այն գաղափարներուն մէկ կաղապարն է։

Պղատոնի ակզբունքը սա օրինակով ալ կը հասկցուի։ Աչքիս առջեւ եռանկիւն մը ունիմ։ Եռանկեան զգայութիւնը կը գոյանայ մարմնոյ մէջ։ Եռանկիւնը կը հետազօտեմ, զգայուն կը գտնի, բայց եռանկեան ճանաչութիւնը կը մնայ արդարեւ միտքս մէջ։ Բայց եթէ մարմնոյ կարողութիւնները ոչնչանան կամ աւրուին, ճանաչութիւնս ալ կ'ոչնչանայ. սակայն եռանկեան առարկական գաղափարը կը մնայ միշտ իրրեւ անեղծ եւ անփոփոխ իրականութիւն։ Որ եւ իցէ եռանկիւն չի կրնար բլլալ այնպէս կատարեալ ինչպէս եռանկեան գաղափարն է բուն իւրեանն։ Ասոնց որոշ, բուն Պղատոնի, գաղափարական աշխարհը կատարեալ, ուստի

եւ ասա մասք՝ իրական է, ուր նիւթական կամ ըստ-գայլի աշխարհս անկատար եւ փոփոխական բլլալով իրական չէ, քանզի երբէք բուն գաղափարը չի կրնար իրականանալ 'ի բնութեան այնպէս՝ ինչպէս որ բան ինքնին է։ Բայց մարդկային բանն իր այլ եւ այլ կարողութիւններովը կը յղանայ կամ կ'երեւակայէ ամէն բանի կատարեալ գաղափարը (idéal)։ ասոր համար՝ է որ կրնանք ըմբռնել կամ առնգնել կատարեալ գեղեցիկը եւ կատարեալ յոգին, կատարեալ առաքինին եւ կատարեալ մոլին։

Գաղափարի ուրիշ գիտութեանց վրայ ունեցած գաղափարներն ալ նոյն սկզբան հետեւութիւնն են։

Տիեզերաբանական վրայ։ 1. Աստուած է կատարեալ գոյացութիւն մը որուն էութիւնը ընդհանուր իրաց յաւիտենական գաղափարն է։

2. Նիւթը յաւիտենական է, եւ Աստուած անոր վրայ մշանջենապէս կը գործէ որպէս զի անոր վրայ յաւիտենական գաղափարին (իր էութեանը) մէկ նմանութիւնը ապաւորէ, եւ այսպէս ինքզինք կը յայտնէ մարդկային հոգւոյն որ կ'ըլլայ λόγος, բան յայտնող (verbe révélateur)։

3. Չարն ուրիշ բան չէ՝ բայց նիւթին գէմ գնելն աստուածային գործութեան որ կ'ուզէ միշտ զայն ածել իր գաղափարին մաքրութեանը։

Տրամաբանական վրայ։ Ճշմարտութիւնը երեքկին է.

1. Բացարձակ, ինչպէս՝ գաղափարները.

2. Բաղադրեալ, ինչպէս ծանօթութիւնները (ըմբռնումները).

3. Առանձնակեալ, փոփոխական եւ անատոյգ, ինչպէս զգայողութիւնները։

Բ-ը-ի-ն-ա-մ-ե-ն ։ Բացարձակ ազնուապետութիւնը պիտի կառավարէ, այսինքն՝ առաքինութեան եւ գիտութեան ազնուապետութիւնը։

71. Պղատոնի գրութեան վերջին արդիւնքն ինչ է։

Գաղափարական ամենասուրբութիւն, այսինքն՝ թէ Աստուած, իրրեւ ամէն բանի յաւիտենական գաղափարը, ամէն բանի կատարեալ տիպը, է ամենայն եւ յամենայնի, մարդկային բանն անոր յայտնութիւնն է։

72. Պղատոնի գլխաւոր գրուածները որո՞նք են։

Պղատոնի անուանի շատ գրուածներ կան. գլխաւորներն են՝ Սոկրատայ Ջատագովութիւն, Հաւատակապետութիւն եւ Օրէնք կոչուած գիրքերը որոնք Խօսակցութեան կամ Տրամախօսութեան ձեւով գրուած են։

73. Արիստոտելեան դպրոցը ո՞րն է։

Այն դպրոցն է որ Արիստոտելի գրութեանը կը հետեւէր։

74. Արիստոտէլ ո՞վ էր։

Արիստոտէլ Մակեդոնիոյ Ստագիրա քաղաքէն Յոյն փիլիսոփայ էր, աշակերտ Պղատոնի, որուն գրութիւնը փոխելով նոր գրութիւն մը հաստատեց։ Աթէնքի մէջ Լիկէոն կոչուած արուեստ մը մէջ ճեմելով կը սորվեցնէր, ուստի դպրոցը Պերիպատիկեան այսինքն՝ ճեմական կոչուեցաւ։ Արիստոտէլ Ակղեպիադեան ընտանիքէն էր, հայրը բժիշկ եւ բարեկամ Ամինտասայ Մակեդոնիոյ Փիլիպպոս թագաւորին հօրը. ուստի եւ Փիլիպպոս դաստիարակ կարգեց Արիստոտէլ իր որդւոյն Ալեքսանդրի որուն կենդանութեան առնը յաջող էր Արիստոտէլ։

անոր մանուրնէն եարը հալածուելով Եւքէա կը-
զին քաշուեցաւ, ուր մեռաւ իբր վարձառեալ։
Կ'ըսուի թէ Եւրիպոս գետին շարժմանը չկրնալով
հասու ըլլալ՝ զինք անոր յորձանացը մէջ նետեց ու
հեղձաւ։ Արիստոտելի գրուածներն երկայն ատեն
անտես մնացին, մինչեւ որ Տիրաս զանոնք Հռոմ
տարաւ, ուր մեծ ընդունելութիւն գտան, ինչպէս
նաեւ Արաբացւոց մէջ եւ Միջին դարու ատեն։

75. Արիստոտելի դրութիւնը ո՞րն է։

Արիստոտելի դրութիւնը զգայական է. եւ զբ-
խաւոր կէտերն են.

1. Մարդուս Հոգւոյն ընդարձակ նախատիպ գա-
զափարներ չկան. որ եւ իցէ ճանաչում մեզի ար-
տաքուստ կու գայ զգայութեանց միջոցաւ։ Բայց

2. Հոգին զանոնք այլ եւ այլ իրեն յատուկ կեր-
պերով կ'ըմբռնէ։

Ըստ Արիստոտելի միտքը զգայութեանց իրեն
տուած ճանաչումը կ'ըմբռնէ իրրեւ աս տասը կար-
գէն (catégorie) մէկուն վերաբերեալ. քանակութեան,
հանգամանքին, արդիութեան, յարաբերութեան, գործո-
ղութեան, կրողութեան, տեղութեան (ժամանակ) դիրքի
(տեղ), ունակութեան եւ գոյութ։ Բայց աս գաղափար-
ները մարմին կազմանէ են, ոչ թէ զգացողութենէ
կու գան։ Աս տասն կարգ գաղափարները կ'ըմբռնէ
ուրիշ հինգ ընդհանուր կարգէ (universaux) մէկուն
վերաբերեալ. այսինքն՝ իրրեւ ինքն, տեսակ, տարբե-
րութիւն, յատկութիւն եւ պատահմունք. ուստի եւ որ
եւ իցէ գաղափար, մարմին նայելով, է զոյացութիւն
կամ քանակութիւն, եւ այլն. նոյնը գործեալ է՝
սեռ կամ տեսակ, եւ այլն. բոլոր աս գաղափար-

ներուն հիմը, իրականը՝ մի միայն է, այսինքն՝ զգացողութիւնը։

Ֆ. Հոգին ինչպէս որ իր զգացողութիւններէն վերոյիշեալ գաղափարները կը շինէ, նոյնպէս նոյն զգացողութիւններէն կը հանէ քանի մը ապացուցուելու անկարօտ ինքնին յայտնի ճշմարտութիւններ կամ օրէնքներ, որոնք ուրիշ ճշմարտութիւններ ապացուցանելու կը ծառայեն։

Այսպէս ըստ Արիստոտելի զգալի իրեր եւ մեր զգացողութիւններն են հիմ մեր բոլոր գաղափարներուն եւ ճշմարտութիւններուն որոնք անոնցմէ անկախ ըստ ինքեան իրական բաներ չեն։ ուստի եւ եթէ վերցնենք զգալի աշխարհս եւ զգայութիւնները՝ բան մը չի մնար։

Արիստոտելի Փիլիսոփայութեան մէկ յատկութիւնն ալ սա է որ ամէն տեսակ տեղեկութիւններ իր շրջանին մէջ կ'առնէր։ Անոր այլ եւ այլ գիտութեանց վրայ ունեցած սկզբունքներն են։

Բնաբանութեան և Տիեզերաբանութեան (cosmologie) մէջ։ Հարկաւոր սկզբունք են նիւթ եւ շարժում իրար միացնող եւ բաժանող զօրութիւններ։ Նիւթ եւ շարժում առանց իրարու ոչ կրնան ըլլալ ոչ ալ ըմբռնուիլ։

Ոգեբանութեան մէջ. Հոգին պարզապէս զգայնութիւն մը է. զգայնութիւն՝ իրրեւ ճանաչող (իմացական) ախորժանք առ ճշմարիտն. զգայնութիւն՝ իրրեւ կամեցող (բարոյական) ախորժանք առ բարին։

Բարոյականի մէջ. Առաքինութիւնն է կամքին առ բանն հպատակութիւնը, եւ կը կայանայ երկու ծայրայեղ կիրքերու մէջ տեղը։

Քաղաքական մեջ. Միջին բան մը պէտք է իշխողութեան եւ անիշխանութեան, ազատութեան եւ ամրապնդութեան մէջտեղ։

Տնտեսական մեջ. Կառավարութիւնը մասնակցութիւնը է իրեւ հայր բարի (Ընկերականութիւն socialisme)։

Արիստոտէլ Տրամաբանութեան, Քերթողական եւ Հանրական արուեստին վրայ ալ շատ բաներ գրած է, եւ անոր գաղափարներն են որ մեծաւ մասամբ ցարդ կը տիրեն։

76. Արիստոտելի գաղղէն երեւելի ոմ կայ։

Թէոփրաստ, Եւդիմոս, Սորատոն եւ այլք, որոնք ճեմական Զգայականութիւնը Դիւթականութեան եւ Աստուածութեան տարին։

77. Սկեպտիկներ ոմ են։

Սկեպտիկներ կ'ըսուին անոնք որ կը պնդեն թէ ճշմարիտ եւ իրական բան չկայ, կամ թէ՝ ճշմարիտ բան կայ, բայց մարդս չի կրնար զայն ճանչնալ, եւ կամ՝ թէ ճշմարիտ բան բլլալը եւ թէ մարդուս զայն ճանչնալու կարողութիւնը միանգամայն կ'ուրանան։

78. Քանի՞ Սկեպտիկներ գաղղոց կայ։

Երեք

1. Բուն Սկեպտիկներ կամ Պիւռոնեան գաղղոց. Պիւռոն (340).

2. Ակադեմեան Սկեպտիկներ.

3. Նոր Սկեպտիկներ կամ Եմբիրիկեանք. Սեքստոս Եմբիրիկոս (Բ. Դար յետ Քրիստոսի)։

79. Պիւռոն ոմ էր եւ ինչ էր անոր գրութիւնը։

Պիւռոն Յոյն Փիլիսոփայ էր. ծագկեցաւ Ա զեք-

ամեղքի առեններդը (340). երիտասարդութեան առենը նկարիչ էր, Աղեքսանդրի ժամանակ գնաց Ասիա. 'ի գարձին Եգիպտոս քրմապետ եղաւ եւ իր աստուածութեանը համար շատ մեծարոյ էր։ Ասոր սկզբունքն էր ամեն բան քնութեան տակ ձգել, ուստի եւ դպրոցը Սկեպտիկան կոչուեցաւ, այսինքն՝ քննական, յուսարէն σκέψις, քննութիւն, բաւէն։ Ասոր գրութիւնն էր.

1. Բան մը չհաստատել. իմաստունը պէտք է որ իր դատողութիւնն 'ի կախ թողու եւ ամեն նախապատութիւն քննէ, քանզի քնելու պատճառներ շատ են. զգացում, դատողութիւն, զգայութիւն, նիւթական իրեր, օրէնք, իրաց տարբերը, դիրքը, յարաբերութիւնները, ամեն բան փոփոխական է. եւ ամեն նախապատութեան դէմ կրնայ դրուիլ ասոր հակառակը որ ոչնչանի հաւասարական ըլլայ։

2. Ամեն բան անտարբեր համարել. ասով մարդիկ կրնայ ազդեցութենէ ազատ՝ շարունակ հանդիստ մը կրնան ունենալ, քանզի, եթէ ճշմարիտ բան մը կայ, անայլայլութիւնը եւ հաստատութիւն է։

80. Ակադեմեան Սկեպտիկանք ոչ են։

Պղատոնէն ետքը Սպեւսիպպոս, Քսենոկրատ եւ ուրիշ Ակադեմեանք Պղատոնի գրութեանը հաւատարմութեամբ հետեւեցան։ Ասոնց յաջորդներէն Արկեսիլաս (296) սկսաւ վարդապետել թէ ոչ միայն զգալի գաղափարներ, այլ եւ իմացական գաղափարները ասոնց Պղատոն իրականութիւն կու տար՝ ասոնց եւ իրական չեն, ուստի եւ մարդս զանոնք իրր իրական հաստատելով կը խաբուի։ Արկեսիլայ դպրոցը կը կոչուի Միջին Ակադեմիա։

Կառնէադէս նոյնպէս Ակադեմեան (160)՝ մեզմացուց աս դրութիւնն ըսելով թէ Պէտք չէ բան մը իրր հաստատ մաս ուրանալ կամ հաստատել, քանզի մարդուս ամէն դիտութիւնը հաւանական միայն է։ Աստ դպրոցն՝ալ կոչուեցաւ Նոր Ակադեմիա։

Կիլիմաքոս Կառնէադեսի յաջորդը Բ. Դարուն մէջ Անհասութիւն (acatalepsie) կոչուած վարդապետութիւնը հաստատեց, այսինքն՝ թէ Մարդկային մտքին էական յատկութիւնն է որ ճշմարիտը չի կրնար ճանչնալ, թէպէտ բան բնութեան ճշմարիտ բան կայ։ Աս դպրոցը կը կոչուի Վերջին Ակադեմիա։

81. Նոր Սկեպտիկներ ալ եղան։

Արիստոտելեան կամ ճեմական դպրոցին Ենեսիդեմոս, Փիւռոնէական թուականին Ա. Դարուն վերջը, բացարձակ Սկեպտիկութիւնը հաստատեց, այսինքն՝ թէ ոչ միայն ճշմարիտ բան չկայ, հապա մարդկային միտքն ալ ճշմարիտը ճանչնալու կարող չէ։ Աս դրութիւնը կոչեցաւ Նոր Սկեպտիկութիւն, զոր Սեքստոս Եմբիրիկոս Բ. Դարուն վախճանին մօտ աւելի պարզեց՝ Ծրագիր (hypotypose) կոչուած գրութեամբ ուր Պիւռոնեան սկզբունքին, այսինքն՝ ամէն նախադասութեան հակառակները պաշտպանելու՝ կատեներ աւանդեց, ուստի եւ Սկեպտիկութիւնը սկսաւ Եմբիրիկութիւն կոչուիլ։

Այսպէս փիլիսոփայութեան երկրորդ ժամանակն ալ կը վերջանայ Սկեպտիկութեամբ, ինչպէս որ առաջին ժամանակը վերջացաւ իմաստակաց Սկեպտիկութեամբը։

Գ. ԺԱՄԱՆԱԿ

ԽԱՌՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

(200—1600)

82. Այս ժամանակը քանի՞ կը բաժնուի։

Երկու.

1. Աղեքսանդրեան դպրոց (Ա. Դարէն—800).

2. Բիւզանդական դպրոց (Բ. Դարէն—1600).

83. Աղեքսանդրեան դպրոցը ո՞րն է։

Յունաստան Հռոմայեցւոց իշխանութեանը հնազանդելէն ետքը՝ ազատութեան հետ Աթենացւոց գիտութեան պայծառութիւնն ալ մարելու առնը՝ Եգիպտոսի մէջ Աղեքսանդրիա, Պտղոմեանց մայրաքաղաքը, սկսած էր ուսման եւ գիտութեան կեդրոն ըլլալ։ Յունաց ամէն կարգի գիտնաց հետ՝ միջերկրականեան գրեթէ ամէն դպրոցներէն, ինչպէս նաեւ արեւելեան այլ եւ այլ առատաձարանական գրութեանց համար, երեւելի անձինք հոն կը գրուէին։ Այս խառն խումբէն եղան այլ եւ այլ նոր գրութիւններ, որոնց Աղեքսանդրեան դպրոց անունը կը տրուի։

84. Աղեքսանդրեան դպրոցին այլ եւ այլ ճիւղերուն գլխաւոր նպատակն ի՞նչ էր։

Առնց նպատակն էր միացնել կամ հաշտեցնել.

1. Յունական միջերկրայութիւնն իրեն հետ. Ընտրականք. Պտղոմեն (180).

2. Արեւելեանութիւնը Պղատոնականութեան

հետ. Նոր Պղատոնականք. Ամմոնիոս Տակաս (Բ. Դար յետ Քրիստոսի).

3. Ցունականութիւնը Հրէականութեան հետ. Խորհրդականք. Արիստոբուղոս եւ Փիլոն (Ա. Դար յետ Քրիստոսի).

4. Արեւելեանութիւնը Քրիստոնէութեան հետ. Կնոստիկեանք. (Բ. Դար յետ Քրիստոսի).

85. Ընտրականք ովքեր են եւ ինչ է անոնց դրութիւնը.

Պոսիդոն Ագեքսանդրացի (180) հաստատեց այս դպրոցը, որուն նպատակն էր՝

Միացնել կամ հաշտեցնել այլ եւ այլ Յոյն փիլիսոփայական կարծիքներ իրարու հետ. ասոնք պատճառաւ դպրոցն Ընտրական (éclectique) կոչուեցաւ. Պոսիդոնի սկզբունքը էր.

Հոգիքանութիւն մը. Հոգին երկու կարգութիւն ունի ճշմարիտը ճանչնալու. Ըմբռնում եւ Դատողութիւն.

Բանականութիւն մը. Իրաց գոյութեանը սկզբունքը չորս է. Նիւթ, Գործող պատճառ մը, Յատկութիւն եւ Տեղ.

Բարոյականի մը. Առաքինութիւնն է ամեն գործողութեան վախճան կամ նպատակ. բայց որոնքին բարիքն ալ, զոր օրինակ՝ հարստութիւն եւ վայելմունք բարի են.

86. Նոր Պղատոնականութիւնը ոմն է.

Ամմոնիոս Տակաս (Բ. Դարուն վախճանին) հաստատեց այս դպրոցը, որուն նպատակն էր

Միաբանել կամ հաշտեցնել Արեւելեան այլ եւ այլ աստուածաբանական կարծիքներ Պղատոնեան

Փիլիսոփայութեան հետ, ան պատճառաւ դպրոցը Նոր Պղատոնեան կոչուեցաւ։ Նոր Պղատոնեանց սկզբունքն էր.

Գաղափարական աշխարհ մը կայ, այսինքն իրաց գաղափարներուն բոլանդակութիւնը որ Աստուած է, եւ ինքզինք կը հաղորդէ կամ կը յայտնէ մարդոց։

Պղոտինոս եւ Պորփիւր Ամմոնիոսի յաջորդները (Գ. Դար), յետոյ Յամպղիկոս (Դ. Դար), եւ ապա Պրոկղոս (Ե. Դար) խորհրդական կերպարանք մը տուին Նոր Պղատոնականութեան։

Ըստ Նոր Պղատոնեանց՝ Փիլիսոփայութեան նպատակն է մարդկային հոգւոյն աստուածային էութեան հետ անմիջական միութիւնը զոր Միաւորութիւն կամ Պարզութիւն (énosis, aplosis) կը կոչէին. եւ այսպէս կը հասնի մարդ ըստ Պղոտինոսի հայեցողութեամբ եւ մտաց յափշտակութեամբ (contemplation et extase). ըստ Յամպղիկոսի՝ գերբնական գիտութեամբ մը, այսինքն տեսակ մը հմայութեամբ կամ ոգիներ կանչելով (théurgie). իսկ ըստ Պրոկղոսի յափշտակութեամբ կամ հաւատքով (pistis)։ Պղոտինոս իր գրութիւնը մեկնած է Ինեական (ennéades) կոչուած գրքին մէջ զոր իւր աշակերտը Պորփիւր կարգի դրաւ։ Ցիշուելու արժանի է նաեւ Պորփիւրի Արիստոտելի ստորոգութեանցը (catégories) վերայ մէկ գրութիւնը որմէ միջին դարու մէջ Իրականաց եւ Անուանականաց հաշակաւոր վէճը ծագեցաւ։ Պորփիւր նաեւ Քրիստոնէութեան դէմ անուանի գրուած մը ունի որուն դէմ Եկեղեցւոյ հարք շատ մաքառած են։ Քրիստոնէութեան հակառակ էին նաեւ Յամպղիկոս եւ Պրոկղոս։

87. Խորհրդականք ով են եւ ինչ է անոնց գրութիւնը։

Արիստոտելոս եւ Փիլոն Աղեքսանդրացի Հրեայքը (Ա. Դարուն սկիզբը) Խորհրդաւոր կամ այլաբանական կերպով մը սկսան մեկնել Հին Կտակարանը. եւ առ պատճառաւ Խորհրդականք կոչուեցան։ Անոնց սկզբունքն էր

Մխիթարել կամ հաշտեցնել Յունաց դիցաբանութիւնը Հրէից սրբազան գրոց հետ, Պլեթոգորայ եւ Պղատոնի գաղափարական փիլիսոփայութիւնն ալ նոյն գրոց հաւատոյ վարդապետութիւններուն հետ։

88. Փիլոնի գրութիւնն ինչ էր։

Փիլոնի գրութեանը գլխաւոր կէտերն են.

1. Երկու աշխարհք կայ, մին՝ Իմանալի, միւսը՝ Զգալի, որոնք անփոփոխ, Աստուծոյ հետ յաւիտենական կամ նախատիպ գաղափարի մը համեմատ կազմուած են։

2. Այս գաղափարն անձնաւորեալ էութիւն մը կամ անձ մին է, զոր Փիլիոն Լոգոս այսինքն Բան կը կոչէր, եւ կը գնէր իբրեւ բզխու�ն յԱստուծոյ, կամ Որդի Աստուծոյ։

89. Կնոստիկեանք ով են։

Կնոստիկեան կամ Գէտ կը կոչուին անոնք որ արեւելեան, Պարսից եւ Հնդկաց, կրօնական կարծիքները եւ յունական փիլիսոփայութիւնը Քրիստոնէական վարդապետութեան հետ միացնել ուզեցին։

90. Կնոստիկեանք քանի՞ տեսակ են։

Երկու. 1. Անոնք որ Պարսից երկարմատեան բոկրդունքն (dualisme) ունէին. եւ 2. Անոնք որ Հնդկաց բխման կամ ամենատուածութեան սկզբ-

բուերը։ Առնք են քրիստոնէութեան նկատմամբ Բ. Դարուն հերետիկոսութիւնները։

91. Երկարմատանք ոմ են, եւ ինչ է անոնց սկզբունքը։

Երկարմատանք (Բ. Դար) ընդհանուր անուամբ Մանիքեցի կը կոչուին, որոնց գլխաւոր առաջնորդներն են Բարդածան, Մարկիոն եւ Մանի։ Առնք բարին եւ չարը մեկնելու համար Պարսից Զրադաշտական կրօնքին համեմատ երկու սկիզբ կամ արմատ կը դնէին. մին՝ բարոյ եւ միւսը չարի։

92. Եղիտան կամ ամենատարածութեան սկզբունքին ունեցողներն ոմ են եւ ինչ է ա՛ սկզբունքը։

Առնք Վալենտինեանք կը կոչուին Վալենտինոս անուամբ որ (140) Շրջակայ միջոցներուն համեմատ նոր գրութիւն մը հաստատեց որուն գլխաւոր կէտերն են.

1. Սկզբնական՝ անորոշ՝ գոյացութիւն մը կայ ինքնագոյ որ չկրնալով անգործ կենալ՝ սկսաւ իրմէ էութիւններ բխել, ա՛ս երկրորդական էութիւններն ալ գարձեալ ուրիշներ, ա՛ս միջոցներն ալ գարձեալ ուրիշներ։ Վալենտինոս ա՛ս բնութիւնները կը կոչէր Յաւիտեանք (aeons), որոնց հետեւեալ անունները կու տար՝ Բան, Լոյս, Ճշմարտութիւն, Կեանք, Հոգի։

2. Բոլոր բնութիւնքը կամ Յաւիտեանք այն բանիրդրեալական գոյացութեան հետ միացեալ են, եւ ա՛ս միաձոյլն Լ-ՐԷ-Ն (plérome) անունը կու տար։

3. Ա՛ս յաւիտեաններուն մէկը զոր Արարչապետ (démiurge) կը կոչէ՝ ստեղծած է աշխարհս եւ մար-

զը որ 'ի հոգւոյ, 'ի շնչոյ եւ 'ի նիւթոյ բաղկացեալ է։

93 Քրիստոնէական դպրոցը որ՞ն է։

Այն դպրոցն է զոր Եկեղեցւոյ Հարք եւ Առաւածաբանք հաստատեցին։ Ա՛ս դպրոցին սկզբունքներն են՝

1. Ամէն դրութեան հիմ բռնել Քրիստոսով եղած յայտնութիւնը։

2. Ա՛ս հիմը հաստատելու եւ լուսաւորելու համար այնպիսի կերպ մը գործածել որ փիլիսոփայական ըլլայ առանց կրօնական ըլլալէն դադրելու։

94. Ա՛ս դպրոցը քանի՞ կը բաժնուի։

Երկու։

1. Եկեղեցւոյ հարց դպրոց. Կղեմէս Աղեքսանդրացի (206)։

2. Մէջքին դարու դպրոց կամ Դպրոցական փիլիսոփայութիւն. Ակուին (734)։

95. Եկեղեցւոյ հարց դպրոցը ո՞ր է, եւ ի՞նչ է անոր սկզբունքը։

Այն դպրոցն է զոր Կղեմէս Աղեքսանդրացի սկսաւ։ Ասիկա տեւեց մինչեւ Զ. Դար. Անոր սկզբունքն է՝

Փոխանակ, Կնոստիկեանց պէս, Քրիստոնէութիւնը Գրաւոնականութեամբ մեկնելու՝ Գրաւոնականութիւնը քրիստոնէութեամբ մեկնել։

Կղեմէս սկսաւ փորձել՝ միայն բանին լուսով քրիստոնէութեան գերազանցութիւնը հաստատել, եւ ցուցնել թէ որչափ գիրաւ կը միարանի Քրիստոնէութիւնը Գրաւոնականութեան հետ։ Կղեմէսի ճամբուն հետեւեցան Յուստինոս, Որոգինէս, Ամա-

նաս, Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկեբերան եւ այլք։

96. Դպրոցական փիլիսոփայութիւնը ո՞րն է։

Միջին դարու արեւմտեան փիլիսոփայութիւնն է որ Մեծին Կարոլոսի (734) հաստատած եկեղեցական դպրոցներուն մէջ սկսելուն համար՝ Դպրոցական փիլիսոփայութիւն կամ Դպրոցականութիւն կոչուեցաւ։

97. Ա՞ւ փիլիսոփայութեան գլխաւոր յատկութիւնները որո՞նք են։

Գլխաւոր յատկութիւններն են. Փիլիսոփայութեան Նպ-Դը բացարձակ Աստուածաբանական, Կիրառը՝ Հաւաքաբանական ըլլալու է։

98. Ա՞ւ ժամանակը քանի՞ կը բաժնուի։

Երեք շրջան կը բաժնուի.

1. Աստուածաբանական շրջան. (800—1200).
2. Փիլիսոփայական շրջան. (1200—1400).
3. Նորոգութեան շրջան. (1400—1600).

99. Աստուածաբանական շրջանին գլխաւոր յատկութիւնը ո՞րն է։

Ա՞ւ շրջանին գլխաւոր յատկութիւնն է. Քրիստոնէական հաւատոց նիւթերու վրայ փիլիսոփայական ոճով խօսիլ. բուն փիլիսոփայական խնդիրներ ամենեւին չյուզել. այսինքն՝ փիլիսոփայութիւնը կրօնքի միայն ծառայեցնել, ուստի եւ այս ժամանակին սկզբունքն էր թէ Փիլիսոփայութիւն աստուածաբանութեան աղախին է. philosophia théologiae ancilla։

100. Գլխաւոր փիլիսոփայական խնդրոց վրայ խօսողներ չեղա՞ն։

Եղան. Յովհաննէս Սկոտա Էրիժէն, Ռոշէն եւ Անսելմաս։

101. Յոհաննէս Սկոտոս Էրիժէն ով էր։

Իրլանդացի աստուածաբան էր. ծաղկեցաւ Թ. դարուն (886). երևելի է իր տիեզերաց վրայ ունեցած բնազանցական սկզբունքին համար՝ որ Ազեկան ամենաստուածութիւն է (panthéisme spiritualiste), եւ որուն գլխաւոր կէտերն են.

1. Դիւթը ոչ թնդնին եւ ոչ իրեն համար է. այլ որպէս զի այն մի միայն էութիւն, որ անեղեւոյթ եւ անսահման է, ինք զինք երևցնելու տեղ մը ըլլայ։

2. Այս էութիւնը որ անսանդ է՝ դիւթով կ'երևայ իրեւ ստեղծեալ, եւ իր ստեղծեալ վիճակին մէջ է գտնեալ ստեղծող (գործարանաւոր էակներ, ինչպէս շնչաւորներ եւ առնկեր), եւ չստեղծող (անգործարան մարմիններ)։

102. Ռոշլէն ով էր։

Ռոշլէն Նոմինալիստացի էր, ծաղկեցաւ ԺԱ. Դարուն (1080) ասիկա է որ առաջին անգամ Անուանականութիւն (nominalisme) խնդիրը յարոյց ժամանակին սկզբունքին հակառակ՝ որ Իրականութիւն (réalisme) էր. բայց ունեցաւ երևելի հակառակորդներ, որոնց գլխաւորներն էին Անսելմոս Գանդէրբերիի եպիսկոպոսը եւ Պիէռ ար Շամբոյ։

103. Իրականութիւն եւ Անուանականութիւն խնդիրներն ինչ են։

Ըստ Գրամմէի վերացեալ գաղափարներ, կամ սեռք եւ տեսակի անուններ, զոր օրինակ՝ մարդ, վարդ, լեռ, քնութիւն մէջ իրական գոյութիւն ունին, ինչպէս որ անհատ կամ եզական իրեր, զոր օրինակ՝ Աղեքսանդր, Հռոմ, Եփրատ։ Այս է իրա-

կանութիւնը։ Եկեղեցւոյ հարք Պղատոնեան փիլիսոփայութեան հետեւող ըլլալով նոյն կարծիքն ունէին։ Նոյն կարծիքը կը տիրէր նաեւ Միջին դարու փիլիսոփայութեան աւա առաջին ժամանակին մէջ։ Ռոշլէն սկսաւ վարդապետել թէ՝ վերացեալ գաղափարները բնութեան մէջ եղական կամ անհատական իրաց պէս իրական գոյութիւն ունեցող առարկաներ չունին, այլ լոկ անուն են։ Այս է Անուանականութիւնը։ Ժամանակին Աստուածաբանները, մանաւանդ Անսելմոս եւ Պիյլեոմ ազ Շամբոյ, կասկածելով թէ աս սկզբունքին հաստատութիւնն ալ որ վերացեալ գաղափարը՝ լոկ անուն եղած կը կարծուի, սկսան հակառակիլ Ռոշլէնի՝ որուն սկզբունքը գատապարտուեցաւ, եւ այսպէս այս անգամ Անուանականութիւնը յաղթուեցաւ կամ մերժեցաւ։

104. Ապելարտ ով էր։

Ապելարտ գաղղիացի էր, Ռոշլէնի եւ Պիյլեոմի աշակերտ։ Ծաղկեցաւ ԺԲ։ Դարուն սկիզբը (1100)։ Ախիկա Իրականութեան եւ Անուանականութեան հակառակ սկսաւ քարոզել մէջտեղ կարծիք մը որ Զբաղացականութիւն (conceptualisme) կոչուեցաւ։

105. Զբաղացականութիւնն ինչ է։

Ըստ Ապելարտի վերացեալ գաղափարները ոչ իրական են ոչ ալ լոկ անուն։ այլ մտքին յղացումը կամ ըմբռնումն են, ուստի մարդուս մտքին մէջ միայն իրականութիւն կամ գոյութիւն ունին։

106. Ա՛ս շրջանին մէջ ուրիշ երեւելի ով կը գտնուի։

Ա։ Անսելմոս Քանդէրպրիի Եպիսկոպոսը։ Աստն

է Աստուծոյ գոյութիւնն այն նշանաւոր բնազանցական ապացոյցը որ անսահման կամ կատարեալ էակի գաղափարէն կ'առնուի (Փիլիսոփ. Թիւ 229)։

Բ. Պետրոս Լոմբարտաց (1100) որ Եկեղեցւոյ Հարց գլխաւոր կարծիքները ժողովածոյ մը ըրած ըլլալուն համար Վարդապետ եղեռոց (magister sententiarum) յորջորջեցաւ։

Գ. Ռիքարդոս Վիքդորեան վարդապետով թէ որ եւ իցէ ճշմարտութիւն մը ճանչնալու համար Աստուծմէ մանաւոր շնորհաց եւ լուսաւորութիւն կը կարօտինք, ճանաց խորհրդականութիւնը հաստատել, բայց չյաջողեցաւ։

107. Երկրորդ, այսինքն՝ Փիլիսոփայական շրջանին գլխաւոր յատկութիւնը ո՞րն է։

Այս շրջանին մէջ կը սկսին երեւիլ աստուածաբանները, կրօնական խնդիրներէ անկախ՝ բուն փիլիսոփայական խնդրոց վրայ խօսիլ։ Այսպէս փիլիսոփայութիւնն Աստուածաբանութեան ազախնութիւնէն ազատուելով անոր հաւասար եւ համապատիւ կ'երեւայ։

108. Այս շրջանին մէջ փիլիսոփայական խնդրոց վրայ խօսողներէն երեւելի ո՞վ կայ։

Այս շրջանին երեւելի փիլիսոփաներն են. Մեծն Ալպերտ, Թոմաս Ակուինացի, Տունս Սկոտ, Ռոնաւենտուրա, Բոմէ Պացոն, Բայմոնտ Լուլ, Օդդամ եւ Գերսոն։

109. Մեծն Ալպերտ ո՞վ էր։

Ասիկա Գերմանացի էր Գոմինիկեան, ծաղկեցաւ ԺԳ. Դարուն (1205—1280). բաց յաստուածաբանութենէ՝ Ուսողութեան եւ Բնագիտութեան, նաեւ

Աբրիմայի եւ մոգութեան հետամուտ, ուստի եւ մոգ կ'բու

. բայց Փիլիսոփայութեան մասին կարեւորութիւն չունի։

110. Թովմաս Աքուինացի ով էր։

Միջին դարու ամենէն երեւելի հանճարն է, Իտալացի, աշակերտ Մեծին Ալբերտի. ծագեցաւ նոյն դարուն մէջ (1225), իբր ժամանակակիցներէն յարգուեցաւ Հրեշտակային վարդապետ (doctor angelicus)։ Թովմաս բաց յԱստուածաբանական գործերէն ունի նաեւ այլ եւ այլ բնագրական եւ բարոյական գրուածներ։

111. Ասիկա ինչ երեւելի փիլիսոփայական գաղափարներ ունեցաւ։

Աստ երեւելի գաղափարները հետեւեալներն են։

1. Բնագրութիւնը, կատարեալ իմացական գրութիւն մը ըլլալուն համար, ուրիշ գրութեանց մէջ այնպէս բարձր է, ինչպէս հանճարեղ մարդիկ ուրիշ մարդոց նկատմամբ են։

2. Գիտութիւն մը ստանալու համար բնական պատրաստութիւն մը պէտք է, ինչպէս որ բարի գործ մը ընելու համար բարոյական պատրաստութիւն մը։

3. Աշխարհս ստեղծուած է. բայց չի կրնար ապացուցուիլ թէ նիւթը յաւիտեանական չէ։

4. Վերացեալ գաղափարներն իրական չեն, ատոնք են՝ բայց իրաց էութիւնը կը կազմեն։ Այսպէս Թովմայի գրութիւնը կ'ըլլայ անուանական միանգամայն գաղափարական։

5. Նիւթական եւ իմացական աշխարհս կամ նիւթն ու բանը, կ'երեւցնեն զԱստուած. նիւթը կ'և-

բերեցնէ զԱստուած այնպէս՝ ինչպէս ծուխը զկրակը։ Մարդկային բանը կամ իմացականութիւնը կ'երեւցնէ զԱստուած այնպէս՝ ինչպէս պատկեր մը իւր առարկան։ Այսպէս Թոմմայի գրութիւնը կ'ըլլայ նաեւ Աստուածաբանական ամենաստուածութիւն։

6. Բարին ու չարն իրարմէ էապէս կը տարբերին. բարին իրական է եւ ոչ յարաբերական. չարը բարոյն պակասութիւնն է։

112. Թոմմայի գրութիւնը միջին դարու մէջ ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ։

Թոմմայի գրութիւնն ու Տունս Սկոտայ գրութիւնը որոնք իրարու հակառակ գրութիւններ էին՝ միջին դարու մէջ միմիայն տիրող գաղափարներն են. գրեթէ այն ժամանակին համօրէն Եւրոպա աս երկու գրութեանց մէկուն յարած էր։ Առջինները կը կոչուին Թոմմայեանք, միւսները Սկոտեանք։

113. Տունս Սկոտ ո՞վ էր։

Փիլիսոփայ աստուածաբան էր, Անգղիացի. ծաղկեցաւ ԺԳ. դարուն վերջերը (1275)։ Աւոր գրութիւնը Թոմմայի գրութեան գրեթէ բոլորովին հակառակն էր։ Սկոտ գաղափարական կամ վիճաբանական ոճին կողմանէ շատ նուրբ ըլլալուն համար Վարդապետ նուրբ (doctor subtilis) յորջորջեցաւ. թէպէտ աս գաղափարը շատ անգամ աւելորդ զանազանութիւն էր։

114. Սկոտայ ամենէն նշանաւոր վարդապետութիւնը ո՞րն է։

Աւոր ամենէն նշանաւոր վարդապետութիւնը աս բարոյական սկզբունքն է թէ՝ բարոյն ու չարին մէջ բան մը ներքնապէս ամենեւին զանազանութիւն չկայ.

բանի մը բարի կամ չար ըլլալն Աստուծոյ կամքէն միայն կախում ունի։

115. Պոնավենդուրա ով էր։

Փիլիսոփայ աստուածաբան էր, Իտալացի (1221), Թոմմայի Ագուինացւոյ ժամանակակից եւ բարեկամ. ասոր սկզբունքն էր.

1. Փիլիսոփայական խնդիրները լուծելու համար մարդկային ազգին փորձառութեանը պէտք է նայիլ։

2. Ամեն տեսակ գիտութեան համար մարդս երկնային լուսոյ մը կարօտ է։

Ա սկզբունքէն յայտնի է որ Պոնավենդուրայի գրութիւնը Խորհրդական էր, եւ թերեւս ան պատճառաւ իր ժամանակակիցներէն Վարդապետ Սերովբէական, (doctor seraphicus) յորջորջեցաւ։

116. Ռոժէ Պացոն ով է։

Անուանի բնագէտ էր, Անգղիացի. ծագեցաւ ԺԳ. դարուն (1214)։ Ասիկա մանաւանդ բնական գիտութեան զբաղեցաւ. ասոր գիւտը կը կարծուի խաշորացոյց ապակին կամ դիտակը եւ վառօդը. արդի գիւտերուն ալ մեծ մասը կերպով մը գուշակեց, զոր օրինակ՝ անասուդատ նաւ, անձի կառք, անսիւն կամուրջ, օդի մէջ ճամբորդութիւն։ Իր հմտութեանը, մանաւանդ գիւտերուն համար կոչուեցաւ Վարդապետ զարմանալի. (doctor admirabilis). բայց իրրեւ կախարդ տարիներով բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, թէպէտ կախարդութեան դէմ գրած էր։

Երեւելի գրուածներուն մէկն է Օբ--- Մ-յ---ը (մեծ գործ) ուր փորձառական մեթոտի վրայ կը խօսի. ասով ճամբայ բացած եղաւ իր անուանակցին

Զագոնի կատարեալ փորձառական դրութեանը։

117. Բայմոնտ Լուլ մի էր։

Փիլիսոփայ առաջադարան, Սպանիացի, ծաղկեցաւ ԺԳ. դարուն վերջերը (1260)։ Միմարանական փիլիսոփայութեան հնարամուտ։ Անիկա հնարեց Ընդհանուր արուեստ, (ars universalis) կոչուած կերպ մը, որ բաղմապատկութեան աղիւսակին նման տասակ մը աղիւսակ էր։ Երբ մէկը որ եւ իցէ խնդրոյ մը պատասխանը կ'ուզէր, այն խնդրոյն վերաբերեալ բառ մը աղիւսակին մէջ նշանակուած վերացեալ բառերուն մէջ կը փնտռէր, եւ անոր պատասխանող ուրիշ բառերէ իմաստ մը կը հանէր. ասիկայ կը համարուէր խնդրոյն ճշմարիտ պատասխանը։ Այս աղայական կերպը մինչին դարու հոգեմարութեան մօտ եղող ենթադրական մեթոտին վերջին ճիգն էր։

118. Օգդամ մի է։

Կուլիէլմոս Օգդամ Սկոտեան, Անգղիացի էր, ծաղկեցաւ ԺԴ. դարուն (1340)։ Օգդամ սկսաւ դպրոցական փիլիսոփայութեան վերացեալ դրութեանը դէմ մաքառիլ. ասոր միտումը դէպ 'ի Զգայականութիւն էր, ուստի եւ ազգու կերպով վանեցաւ Իրականութեան դէմ՝ Անուանականութիւնը հաստատելով, եւ յորջորջեցաւ Վարդապետ անյաղթ, (doctor invincibilis)։ Ասոր սկզբունքն էր.

Գէտք չէ իրրեւ իրական ընդունել անպիսի գաղափարներ որոնց իրական կամ էութիւն ըլլալուն ապացոյց չկայ։

Իրականաց եւ Անուանականաց մէջտեղ եղած վէճն այնպէս շատցաւ որ արիւնհեղութիւններ կ'ըլլային

119. Գերսոն ով էր։

Յովհաննէս Գերսոն, Գաղղիացի, ծաղկեցաւ ԺԴ. դարուն վերջը (1363—1429)։ Ասիկայ 'ի բնէ բարեպաշտ, եղած փիլիսոփայական վէճերն ալ ուսանելով, մեղմ Խորհրդականութիւն մը ունաւ վարդապետել որուն նպատակն էր ոչ այնչափ մարդիկ ճշմարտութենէ յուսահատեցնել, որչափ բարոյականի յորդորել, որպէս զի միտքերը հանդարտելով՝ փոխանակ վերացեալ դրութիւններու գործնական ճշմարտութիւններ ուսուցելու կարող ըլլան։ Իր այս դիտաւորը համար՝ Գերսոն յորջորջեցաւ Վարդապետ ամենաքրիստոնեայ, (doctor christianissimus)։

120. Դպրոցականութեան երրորդ եւ վերջին, այսինքն՝ Ծորոգութեան շրջանը Երբ կը սկսի, եւ անոր գլխաւոր յատկութիւնը ո՞րն է։

Գերսոնէն եւաքը, ԺԵ. դարուն սկիզբէն (1430) կը սկսի Ծորոգութեան ժամանակը, եւ այսպէս կոչուած է, քանզի աս շրջանին մէջ կը սնանին ազգու ջանք մը զէպ 'ի ճշմարիտ փիլիսոփայութիւն։ Ժամանակին գլխաւոր յատկութիւնն է փիլիսոփայութեան անցած գացած դրութիւններուն բոլորն ալ յուզել։ Կոստանդնուպոլսոյ առումը (1451) որուն պատճառաւ Եւրոպա փախստական եկող Յոյնք Գրատնի եւ Արիստոտելի յունարէն բնագիրները բերին, տպագրութեան (1440) եւ Ամերիկայի (1492) գիւտը, Լուտերի ձեռքով եղած կրօնական յեղափոխութիւնը (1517) միտքերու մէջ մեծ շարժում մը յառաջ բերին։ Աս միջոցին փիլիսոփայութիւնը գիտք ամէն կապէ ազատելով, եւ նոր եւ կատարեալ դրութիւն մը յառաջ բերելու դեռ անկարող,

ակաս. հին գրութիւններն յուզել։ Այսպէս Մարսիլիոյ Ֆիչինոյ, Խաղաղի (1433), Միք որ Միրանոյ (1463), Գարտինալ Պեսարիոն Յոյն (1470) եւ Պետրոս Բեմբոս (1540) կը պաշտպանեն զՊղատոն կամ Ոգեկանութիւնը։

Բոմբոնացի (1500) որ կ'ըսէր թէ Հոգւոյ անմահութիւնը փաստով չի կրնար ցուցուիլ, եւ Գամբանելլա (1570), Խաղաղիք, կը պաշտպանեն Արիստոտէլ կամ Զգայականութիւնը։

Թէոփրաստ Բարասէլս, Հելուետիացի բժիշկ (1520) կը պաշտպանէ Խորհրդականութիւնը, պնդելով թէ հոգին իր մէջ ունի ամէն գիտութիւն, բայց սա գիտութիւնը մթնցած է նիւթոյ ազդեցութենէ որմէ ազատիլ ջանալու է ամէն բան գիտնալու համար։

Եղրանոյ Գրունոյ, Խաղաղի (1550) կը պաշտպանէ Գիւթագորայ գրութիւնը, եւ գնելով թէ Աստուած, այն միութիւնը կամ մնացը, տիեզերաց Ոգին է՝ Ամենաստուածեան գրութիւն մը կը հաստատէ որ յետոյ Սպինոզեան գրութիւն կոչուեցաւ։

Վերջապէս Մոնթէներ (1538) եւ Շարոն (1541), Գաղիացիք, կը պաշտպանեն Սկեպտիկանութիւնը։ Մոնթէներ Բանէն ուրիշ հեղինակութիւն չի ճանչնար, ասոր սկզբունքն էր. Ինչ գիտեմ (que sais-je?)

Դ. ԺԱՄԱՆԱԿ

ԱՐԴԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

(1600—1868)

121. Ա՛ս ժամանակին տրոյ բնդրը ո՞րն է։

Ա՛ս ժամանակին տրոյ բնդրն է՝ փիլիսոփայու թիւն, որ մարդկային մտքին ազատ քննութիւն է, հրշմարտութիւնը փնտռելու եւ ապացուցանելու հրշմարտին մեթոդը կամ ճանապարհն ցուցնել։

122. Ա՛ս մեթոդը ցուցնողներն որո՞նք են։

Պապին՝ Անգլիոյ մէջ, Ֆրանսայ՝ Պապիոյ մէջ. ասոնք գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակ, Փիլիսոփայութիւն ճշմարիտ մեթոդը կամ ճանապարհն տարբերելով գիտութիւնց վիճակը կերպարանափոխ եղին։

Պապին, զգայական իրերով, կը ցուցնէ թէ ինչպէս պէտք է քննութիւնը քննել. Ֆրանսայ, Ոգեկան իրերով, կը ցուցնէ թէ ինչպէս պէտք է խորհիլ. քայլ երկուքին ալ առաջարկած միջոցը փորձառութիւն է։ Պապին տեսաւ որ իրողութիւններ ազէկ ճանչնալու համար զանոնք ազէկ ստուգել պէտք է։ Բայց իրողութիւններ ազէկ ճանչնալու համար պէտք է նաեւ ազէկ մտածել։ ասիկա այ տեսաւ Ֆրանսայ։ Մասնաւոր իրերուց սա տեսութիւնը համեմատա ճանապարհներ կամ մեթոդներ առաջարկեցին։

123. Պապին ուր կ'ուսումնասիրէ իր մեթոդը։

Իր երկու գրքոյկներուն մէջ, որոնց մէջը կը կոչուի Մեծ նորոգութիւն (Instauratio ma-

gna)։ Երկրորդը՝ Նոր գործարան (Novum organum)։ Առաջնոյն մէջ սուտ փիլիսոփայութիւնը կը խախտուէ։ Եղծիչ մասն (pars destruens)։ Երկրորդին մէջ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը կ'ուզէ կանգնել։ Դրբիչ մասն (pars instruens)։

124. Ա՛ս գրուածներուն մէջ Պապանեք գլխաւոր սկզբունքները որոնք են։

Պապանեք գլխաւոր սկզբունքներն են։

1. Փիլիսոփայեցեալ յաւաջապիսութիւնն արդեօք ընդհանուր զանազանաբար ասէ որ մարդիկ միշտ բանէն զատ ուրիշ հեղինակութիւն մը ճանչցած են։ կամ՝ Փիլիսոփայութիւնը միշտ գիրչ շատ մեծարաշատութիւնն մը ազդեցութիւնը տակ եղած է։

2. Մարդս քննութիւնն արէնդները կրնայ ճանչնալ։ 1. Իրողութիւններէ, եւ 2. Հետեւութիւններուէ։

3. Մանաւոր իրողութիւններէ ընդհանուր զանազանութիւններու (արէնդներու) անցնելու անհարկելու չէ։

4. Որ եւ իցէ արդէն ստացուած տեղեկութիւնն յաջեալ ըլլալու չէ, այլ զանազան ըլլալու է ամէն բան նոր քննութիւնն տակ գնելու։

5. Զորս գլխաւոր դատապարտելի կայ։ Ընդհանուր կամ՝ մարդկայնի ազգին, քաղաքացիներու, Փիլոնոց եւ Անհատից դատապարտելիները, զորոնք Պապանեք կուռք (idola) կ'անուանէ։

6. Մեզի որ բնազանութիւնն (déduction) եղած հետեւութիւնց, նոյնպէս մանրամասութիւնն (induction) եզրակացութիւնն ալ ոչ թերութիւն եւ չուտով փոփոխիչ։ Առաջնոյն մէջ՝ կրնանք սիրոյ սկզբունքէ որ-

խաչ հետեւութեան գալ։ Երկրորդին մէջ՝ անբաւա-
կան եւ անհամաձայն (non parallèle) իրողութիւններ-
էն՝ սխալ սկզբունքի։

Պատճառի բոլոր մեթոդը երեք բառով կ'ամփոփ-
ուի. Դիտողութիւն, Փորձ եւ Վակածութիւն։

125. Պատճառ ինչ արդիւնք ունի։

«Իմ նպատակս», կ'ըսէ Պատճառ, «տաճարին (գի-
տութեանց) այս կամ այն մասը լուսաւորել չէ. եւ
կ'ուզեմ վառել մեծ ջահ մը որ բոլոր շինուածոյն
լոյս տայ»։ Ուստի յիրաւի նմանցուած է Պատճառ
'ի կիրս ճանապարհաց գրուած արձանի մը որ անշարժ
կենալով անցնողին կը ցուցնէ թէ ուստի պիտի երթայ։

126. Ա՛ս մեթոդին արդիւնքն ինչ եղաւ։

Ա՛ս նոր լուսով լուսաւորուած՝ գիտութիւններն
սկսան իսկոյն հաստատուն քայլեր առնուլ։ Գալիլէոս
ճօճանակը եւ մարմնոց անկումը կը գիտէ, Թորիչէլլի
կ'իմացնէ օդոյ ծանրութիւնը, Հարվէյ՝ արեան շրջանը,
Ռուայ կը հնարէ փորձական բնագիտութիւնը, Հայլէյ՝
մագնիսական գրութիւնը, մեծն Նիւտոն լոյսը կը լուծէ, եւ կը հրատարակէ ծանրութեան օրէնքը. ասոնց ամենը Պատճառին առաջարկած մեթոդին պտուղներն են։ Գիտութեանց մինչեւ ցարդ բրած յառաջադիմութիւնն ալ առաջին շարժման հետեւանքն է, եւ բնութիւնն ուսումնելու մէջ մարդկային մտքին բրած յառաջադիմութեան առաջին պատիւը Պատճառի կը վերագրի, քանզի ան ցուցուց նախ թէ բնութեան յաղթելու համար՝ պէտք է նախ անոր հնազանդիլ (Naturam sequi, quae nisi parendo vincitur)։

127. Ա՛ռ մեթոդն ու առջի փիլիսոփայից համբուն մէջ ինչ է գլխաւոր տարբերութիւնը։

Առջիններն ընդհանուր սկզբունք կը փնտռէին, որպէս զի անով մասնաւոր իրողութիւններ մեկնեն։ Ա՛ռ նոր մեթոդը մասնաւոր իրողութիւններ կը փնտռէ, որպէս զի անոնցմով ընդհանուր սկզբունք գտնէ։ Դարձեալ առջիններուն ընդհանուր սկզբունքներէն շատը ենթակայական (subjectif), այսինքն՝ մարդին հեղինակութեանը կամ վկայութեանը վրայ հիմնուած էր. այժմու սկզբանց հիմքը՝ առարկական (objectif), այսինքն՝ նոյն իսկ բնութիւնն է։

128. Պայմն մակածական մեթոդին համար ինչ մասնաւոր դիտողութիւն բրած է։

Ըստ Պայմնի մակածութեանը առաջուած օրէնքներն իբր առժամանակեայ (provisoire) պէտք է ընդունիլ. քանզի դիտողութիւնն ու փորձը վախճան չունին, ուստի եւ կրնան միշտ նոր իրողութիւններ յառաջ բերել, որոնց առջեւ ԹԷՕՐԻԱՆ (théorie), որ մակածութեան ծնունդ է, պարտի խոնարհիլ։ Արդի Փիլիսոփայութիւնը գիտէ որ ԹԷՕՐԻԱՆԸ շարժուն կանոններ են (canones mobiles). գիտութեան կերպն են. եթէ խորը (le fond) կը փոխուի, կերպն ալ պէտք է որ փոխուի։

129. Տեքարդ իր մեթոդն ուր կ'աւանդէ։

Մեթոդի վրայ գրած ճառին մէջ. (Discours de la méthode)։

130. Տեքարդի սկզբունքն ինչ է։

Տեքարդի սկզբունքն է տարակուսել մեթոդով (doute méthodique), եւ կը տարբերի սկեպտա-

կանաց տարակոյսէն որ գրութիւն է, ուր Տեքարդինը միջոց միայն է ճշմարտութեան հասնելու։

131. Տեքարդ ուստի խորհեցաւ աս սկզբունքը։

Տեսնելով թէ որչափ խախտած է իրր ճշմարտութիւն ընդունուած բաներուն մեծ մասը՝ որոշեց առժամանակեայ կերպով մը ամէն բաներ վրայ տարակուսել, որպէս զի գիտութեան շինուածը նոր հիմանց վրայ նորոգ կանգնէ։ Ահա Տեքարդի մտածութիւնը. Ան որ ամէն բաներ վրայ կը տարակուսի՝ իր տարակուսելուն վրայ չի կրնար տարակուսիլ, արդ տարակուսիլը խորհիլ է, ապա տարակուսողը խորհելուն վրայ չի կրնար տարակուսիլ։ Ուրեմն խորհիլը ստոյգ է։ Եթէ խորհելուս վրայ չեմ կրնար տարակուսիլ, ըլլալուս կամ գոյութեանս վրայ ալ չեմ կրնար տարակուսիլ, քանզի ոչինչը չի կրնար խորհիլ, ուստի եւ կը խորհիմ, ապա գոմ։ (cogito, ergo sum)։ Եթէ ես գոմ, ապա իմ զգաստիարներս, զգացողութիւններս կամ զգացումներս ալ որոնք իմ խորհուրդներս են՝ գոն, քանզի ոչինչը չեմ կրնար զգալ։ Այսպէս արտաքին աշխարհս ստիպուած ենք հաւատալ, քանզի արտաքին աշխարհս է մեր խորհուրդներուն եւ զգացումներուն շարժառիթը. ապա արտաքին աշխարհս ոչ պատրանք է եւ ոչ եղծեալ։ Ա՛ս է Տեքարդի փիլիսոփայութիւնը։

132. Տեքարդի մեթոտին գլխաւոր կանոնները որոնք են։

Ա՛ս մեթոտին գլխաւոր կանոններն են.

1. Բան մը իրր ճշմարիտ չընդունել՝ մինչեւ որ այնպէս ըլլալը բացայայտ չանենալ։

2. Ամեն խնդիր այնչափ մաս բաժնել, որչափ որ կարելի է եւ պէտք է դժուարութիւնը աղէկ լուծելու համար։

3. Լուծեալ կամ ամենէն պարզ մասերուն ծանօթութենէն աստիճան աստիճան բաղադրեալներուն ծանօթութեանը եկլել։

4. Կատարեալ թուարկութիւն ընել, այսինքն ամբողջացուցիչ մաս մը դուրս չթողուլ։

133. Տեքարդի մեթոտին արդիւնքն ինչ եղաւ։

Տեքարդ մարդկային մտքին խորհելու աս նոր կանոնը տարով հնդիմակ եղաւ իմացական բարեկարգութեան որ ճամբայ բացաւ ուրիշ բարեկարգութեանց, քանզի նիւթականը միշտ իմացականէն կը հետեւի։ Ուստի եւ Տեքարդէն ետքը եղած կրօնական եւ քաղաքական բարեկարգութիւններն անոր մեթոտին արդիւնքն են։ Այնպէս մեծ եղաւ Տեքարդի ազդեցութիւնը բնագանցական եւ բարոյական աշխարհի մէջ, ինչպէս Պացոնինը՝ բնական աշխարհի մէջ։

134. Արդի փիլիսոփայութիւնը Պացոնէն եւ Տեքարդէն ետքը ինչպէս կը բաժնուի։

Պացոնէն եւ Տեքարդէն ետքը Արդի փիլիսոփայութիւնը կը բաժնուի երկու ժամանակ.

Առաջին ժամանակ՝ մինչեւ ԺԸ. Դարուն վերջը։

Երրորդ ժամանակ՝ ԺԸ. Դարուն վերջէն մինչեւ մեր ժամանակը։

135. Առաջին ժամանակը քանի դպրոց ունեցաւ.

Հինգ

1. Պացոնի դպրոցը կամ Փորձառականութիւն (empirisme).

2. Տեքարդի գաղրոցը կամ Կարդիանութիւն.
3. Արդի Սկեպտականութիւն։
4. Արդի Խորհրդականութիւն։
5. Լայպնիցի գաղրոցը։

136. Պատմի գաղրոցին գլխաւոր յատկութիւնը սին է։

Սա գաղրոցին յատկութիւնը՝ պաշտպանած փիլիսոփայութեան առարկան բլլալն է։ Պատմն Ոչ Եւրը կամ առարկան աշխարհս գրաւ ամեն ծանրութեան աղբիւր, եւ զգայութիւնները՝ գործիք կամ միջոց առարկան աշխարհին ազդեցութիւնները ընդունելու. իսկ գիտութիւնն ու փորձը՝ միջոց. որոյ վասն փորձառական կոչուեցաւ գրաքրոցը։ Պատմի յաջորդները մեկնեցին կամ ընդլայնեցին սա սկզբունքը, որոնց գլխաւոր կէտերն են.

1. Իրականութիւն մը կայ, բայց սահիկա իրը կրբկին ենթադրելու, այսինքն՝ նիւթ եւ ոգի, ոչ փոսա ոչ ալ հարկ կայ. նախ՝ վասն զի մարդս վիճակի մէջ ոգի չենք ճանչնար. երկրորդ՝ այնչափ թերի է մեր գիտութիւնը զոյացութեան վրայ որ չենք կրնար խորհելու. յատկութիւնն անոր բոլորովին զլանալ։

2. Պատճառ եւ փոսա չունինք ըսելու թէ արարդապէս հոգեւոր կոչուած կարողութիւններ, զոր օրինակ՝ գիտակցութիւն ու բանը, զգայութենէ Ներկոսա կարողութիւններ են. եւ ասոր պատճառը սա է որ հոգին, իրը ոգի, իր մարդս վիճակին մէջ չենք ճանչնար. ուստի եւ կրնանք ըսել թէ մեր բոլոր գաղափարներուն սկիզբը եւ սերմը՝ զգացողութիւնն է։

5. Գիտակցութեան եւ բանին գաղափարները՝ զգացողութենէ առաջ չեն ու չ՚ալ անկէ անկախ, թէպէտ մենք զանոնք անկէ անկախ կը մտածենք, ինչպէս որ ընդհանուր վերացեալ գաղափարներ կը մտածենք իրերէն զատ։

137. Ա՛ս գլխոցը բարոյականի վրայ ինչ սկզբունք յայտնեց։

Հետեւեալ սկզբունքները.

1. Որովհետեւ չենք կրնար հաստատել թէ զգացողութենէ անկախ պարզապէս հոգեւոր գաղափարներ կան, ապա չենք կրնար հաստատել նաեւ թէ պարզապէս բարոյական գաղափարներ կան՝ անկախ զգացողութենէ։

2. Որովհետեւ մեր ծանօթութիւններուն զգացողութենէ բլլալուն վրայ տարակոյս չունինք, ուր ընդհակառակն չենք գիտեր թէ զգացողութենէ անկախ ծանօթութիւններ կան, ասիկա՝ ենք մեր բարոյական զգացումներն ալ զգացողութենէ ճանչնալ։ Արդ զգացողութեան արդիւնքը կրկին է՝ հաճութիւն եւ անհաճութիւն. եւ հոգին հարկաւ հաճելուն պիտի դիմէ, անհաճելէն պիտի խորշի. ապա բարոյական ամէն գործողութեան հիմը կամ շարժառիթը կ՚բլլայ ախորժակը։

3. Եթէ մեր գործողութիւններուն շարժառիթը մեր ախորժակն է, մեր մի միայն իրաւունքը կ՚բլլայ մեր գործութիւնը. եւ որովհետեւ մարդիկ բնական վիճակի մէջ ամէն բաներ վրայ հաւասար իրաւունք ունին, 'ի հարկէ մշանջենաւոր պատերազմի վիճակին մէջ են։ Ապա

4. Բարոյական օրէնք մը չէ մեր վրայ պարտա-

ւորութիւն գնողը, այլ մեր շահը, ըստ որում ուրիշին իրաւունքը բռնաբարելով մերինը վտանգի մէջ դրած կ'ըլլանք, ինչպէս որ ուրիշներունը ապահովելով մերիններս ապահոված կ'ըլլանք։

138. Բարոյականի նկատմամբ սա սկզբունքներն ինչ գործնական արդիւնք յառաջ բերին։

Սա սկզբունքները սա արդիւնքը յառաջ բերին որ արդի ընկերութիւնը դրական իրաւանց ունի կարեւորութիւն տուաւ։ Ուստի եւ քաղաքային եւ ազգաց իրաւանց, ընդհանրապէս օրէնսդրական ճիւղին եւ քաղաքական հաւասարակշռութեան որ արդի քաղաքականութեան յաւագոյն երաշխաւորութիւններէն մէկն է՝ հաստատութիւնն ու յառաջադիմութիւնը յիշեալ սկզբանց հարկաւոր արդիւնքն են։

139. Գաղղիական գպրոցին գլխաւոր փիլիսոփաները որոնք են։

Առնք հետեւեալներն են.

Անգղիացիներէն՝ Հոպպ (1588—1640) եւ Լոք (1632—1704)։

Գաղղիացիներէն՝ Կասանտի (1592—1655)։

140. Առնց ամենը մի եւ նոյն սկզբունքներն ունեցած են։

Առնց ամենն ալ իրենց ժամանակին անուանի գիտուններն են, ամենուն ալ գրութիւնը Զգայական կամ Նիւթական է, եւ քիչ շատ տարբեր տեսութեամբ վերոյիշեալ սկզբունքները պաշտպանած են։

141. Կարդեսեան գպրոցին գլխաւոր յատկութիւնը որն է։

Ա՛ռ գպրոցին յատկութիւնը՝ պաշտպանած փիլիսոփայութեան ենթակայական ըլլալն է։ Տնքարդ գոյութեան սուղութիւնը բանէն առնելով, Կը խորհիմ՝ ապա գոմ, առարկական ծանօթութենէ կամ արտաքին աշխարհին ազդեցութենէն անկախ, եւ զգացողութենէ առաջ՝ գոյութիւն ունեցող իրականութիւն մը գրաւ։ Անոր յաջորդները՝ Տնքարդի ենթադրածը ջանացին հաստատել ուսումի Կարդեսեան գպրոցին փիլիսոփայութեանը գլխաւոր կէտերն են։

1. Գոյութեան կամ իրականութեան առաջին ծանօթութիւնը գիտակցութենէ կ՚առնենք։ Խորհիմ՝ ապա գոմ։

2. Եթէ կրնանք ըսել (բան զգացականաց) թէ գիտակցութիւն եւ բան չէր ըլլար՝ եթէ առարկական (արտաքին) աշխարհ չըլլար, նոյնպէս իրաւամբ կրնանք ըսել թէ առարկական աշխարհ չէր ըլլար (գէթ մեզի համար), եթէ ենթակայ մը, իբրեւ զինք եւ առարկան միանգամայն իմացող ըսկիզբ, չըլլար։

3. Թէպէտ իր մաքուր վիճակին մէջ ոգի չենք ճանչնար, իմացական երեւոյթներ մեկնելու համար այնչափ իրաւունք ունինք ոգի ենթադրելու, որչափ կրնանք իրաւունք ունենալ ըսելու թէ այն երեւոյթները կրնան նիւթոյ ալ բնական ըլլալ, բան որում նիւթոյ իմացականութիւնը մխանելուչափ բաւական գիտութիւն չունինք անոր գոյացութեանը կամ էութեանը վրայ։

142. Ա՛ռ սկզբանց նայելով Կարդեսեանց փիլիսոփայութիւնն Բնչպիսի փիլիսոփայութիւն մը եղած կ՚ըլլայ։

Ա՛ս սկզբունքներով Կարդեսեան փիլիսոփայութիւնը կ՚ըլլայ Ոգեկան (spiritualiste), եւ հոգւոյ ու բարոյականի գաղափարներն ազատած կ՚ըլլայ. սա պատճառաւ ալ շատ հետեւողներ ունեցած է։ Միայն գժուարութիւն մը կ՚ունենայ, այն է՝ թէ ինչ է հոգւոյ եւ մարմնոյ մէջ տեղ եղած կապակցութեան սկզբունքը։ Ասոր համար Կարդեսեանք ենթադրութեանց կը դիմեն. Մայրագոյն սա կապակցութիւնը կը մեկնէ ըսելով թէ՝ սա երկու գոյացութեանց, մարմնոյ եւ հոգւոյ, որոնք ինչ եւ իցէ պարագայի մէջ գտնուի, միւսն անոր հետ կը միարանի գերագոյն մասնաւոր ներգործութեամբ մը։ Ասիկա կոչուած է Առիթներու պատճառաց (causes occasionelles) դրութիւն։ Այսպէս կ՚ըսէ թէ սա երկու գոյացութիւնները, հոգին ու մարմինը, ըսկիզբէն կամ՝ ի բնէ յարուած կամ համաձայնութեան բերուած են, ինչպէս որ քնարահարն իր քնարին լարերուն նկատմամբ կ՚ընէ. ասիկա ալ կոչուած է Սկզբնական համաձայնութեան (harmonie préétablie) դրութիւն։

§43. Կարդեսեանք քանի կարգ են։

Կարդեսեան փիլիսոփայութիւնը ասրակոյսէ եւ քննութենէ ճարտարեալ ելլելուն համար՝ ի սկզբան (ժէ. դարուն) մեծ հակառակութիւն կրեց, նա մանաւանդ Որոգոնէն գատապարտուեցաւ. բայց եւ այնպէս տարածուեցաւ Եւրոպոյ մէջ, շատ կուսակիցներ ալ ունեցաւ որոնք Կարդեսեանք կոչուեցան։

Սոնք երեք կարգ են։ Ոմանք Տեքարդի փարդապետութիւնը յառաջ բերին եւ մեկնեցին միայն։ Ա՛ր բիշներ, ինչպէս Առնոյ, Հիգոլ, Բասգալ, Պոսիէ

եւ Ֆէնէլոն, Տեքարդի վարդապետութիւնը սկեպտիկաւորեցնելն մաքրելով եւ իրենց կրօնական կարծիքներուն յարմարցնելով ընդունելն, առանց փիլիսոփայական դրութիւն մը հաստատելու։ Ոմանք ալ Տեքարդի փիլիսոփայութենէն ուրիշ սկզբունք հանեցին, ինչպէս Սպինոզա եւ Մալբրանշ։

Սպինոզա (1632—1677) Հրէական Անատոմանի գաղափարէն որով Տեքարդ (բաս Անելմոր. 106) Աստուծոյ գոյութիւնը կ'ապացուցանէր՝ նիւթական ամենաստուածութիւն մը հանեց։ Ըստ Սպինոզայի Անատոմանը մի տիեզերական գոյացութիւն է որուն երեւոյթներն են ատոմաւոր իրեր. այսպէս տիեզերքը կ'ըլլայ արարիչ եւ արարած միանգամայն։

Մալբրանշ (1638—1715) Գազղիացի նոյն Անատոմանի գաղափարէն Խորհրդական ամենաստուածութիւն մը հանեց։ Ըստ Մալբրանշի՝ Անատոմանն ամեն բանի գաղափարն իր մէջը կրող մի տիեզերական իմացականութիւն է, որուն յղացումն են ատոմաւոր իրեր. այսպէս տիեզերքը կ'ըլլայ մտածող եւ մտածուած միանգամայն։ Թէ Սպինոզայի եւ թէ Մալբրանշի Անատոմանը (ինչպէս նաեւ Լայպնիցինը) մի եւ նոյն է տիեզերաց հետ. սա տարբերութեամբ որ ըստ Սպինոզայի կը գործէ 'ի հարկէ՝ առանց գործածը գիտնալու. ըստ Մալբրանշի կը գործէ 'ի հարկէ՝ գործածը գիտնալով։

144. Արդի Սկեպտիկներ մի են։

Պազոնի եւ Տեքարդի գաղափարներուն հակառակութիւնը պատճառ եղաւ արդի Սկեպտիկաութեան։ Լամոթ լը Վէյէր (1588) եւ Շրէ, Ավբանշի եպիսկոպոսը (1630) սկսան տարակուսիլ. առա-

ջիներ՝ պատմական, երկրորդը փիլիսոփայական նիւթերու մէջ։ Պայլ (1647)՝ ամեն ատուգութիւն տարակուսելի երևցուց իր պատմական եւ բանաստեղծական բառարանին մէջ (Dictionnaire historique, et critique)։

145. Արդի խորհրդականք ով են։

Նոյն երկու դպրոցաց, Պայլ՝ի եւ Տեքարդի, հակառակութիւնը պատճառ եղաւ նաեւ խորհրդականութեան։ Խորհրդականաց գլխաւորներն են՝ Վանհելմոնդ Բեզդիացին (1577) եւ Բորտէյճ Անգլիացին (1625)։ Խորհրդականաց մէկ տեսակն էին Խաղաղականք (quiétiste) որոնց գլխաւորն է Մոլինոս Ապանիացին (1627), որուն հետեւեցան Մատամ Կիյոն, Բուարէ (1646) եւ Ֆէնելոն (1651)։ Խորհրդականք ճշմարտութիւնը, իբրեւ լուսաւորութիւն, Աստուծմէ յայտնութեամբ կը ստանային։ Խաղաղականք գործնական կեանքէ հրաժարելով հայեցողութեան կամ աստուածային խոկման մէջ ընկղմած մնալ կ'ուզէին։ աս կերպ յաջողակեալ մարդ հանդարտութեան մէջ կը լուսայն, ոմանք նաեւ կը գնդէին, յայտնութիւններ վայելել։

146. Լայպնիցի փիլիսոփայութիւնն ինչ է։

Լայպնից Գերմանացի Փիլիսոփային (1646—1716) վարդապետութիւնն ուրիշ տեսակ մը ամենատուածութիւն է, եւ կը կոչուի Զօրութենական (dynamique) ամենատուածութիւն։ Ըստ Լայպնիցի Աստուծմանը մի տիեզերական զօրութիւնն է որուն այլ եւ այլ անուն կու տանք, զոր օրինակ՝ կ'ըսենք Բուսական զօրութիւն, Կենդանական զօրութիւն, Իմացական զօրութիւն։ Աս զօրութեան ներգործու-

թիւնը կամ գործելը ոչ թէ կամաւոր է, այլ 'ի հարկէ, ոչ ալ զատ կամ գուրս իր յատաջ բերած երևոյթներէն, այլ անոնց մէջ է եւ անոնց հետ։ Ա՛ս գրութեան նայելով ոմանք կ'ըլլայ պատճառ եւ պատճառեալ միանգամայն։

Քրիստոս Աստուծոյ միլիոնութիւնը մեկնեց եւ բնութեանցուց Գերմանացւոց։

Ա՛ս միճանկներուն, այսինքն՝ Զարդեանեան եւ Կարգեանեան մէջերուն, Սկեպտիկեան անտարբերութեան եւ Խորհրդական ցեղերից մէջ կը գտնուէր միլիոնութիւնը Եօթնեւտասներորդ դարուն վերջերը, երբ Ութեւտասներորդ դարը վրայ հասնելով մեծ յեղափոխութիւն մը բրաւ միլիոնութեան մէջ։ Ուստի եւ Ութեւտասներորդ դարով կը սկսի Աստուծոյ միլիոնութեան երկրորդ եւ վերջին ժամանակը։

147. Աստուծոյ միլիոնութեան վերջին ժամանակը քանի՞ դարուց ունի։

Ըստ.

1. Գաղղիական դարոցը որուն գլխաւոր երեւելուցիչներն են՝ Գանտիլեաք (1715), Ֆոնէ (1720), Հելուետիոս (1715), Հոլպախ (1740), Վոլտէր, Տիդրոյ, Տալամպէր, եւ այլք (1700—1800)։ Ամէն աստուծութիւնը զգայութեանց վկայութեանը միայն սեպհական դնելով թէպէտ խորհրդականութիւն, այսինքն՝ ճշմարտութիւնն ուղղակի Աստուծմէ ստացուելու հետ կրծին ալ խառնելով (զոր տեսակ մը Խորհրդականութիւն կամ մարեանդութիւն կը համարէին), զգայութեան սահմանէն դուրս եղող ամէն գաղափարի եւ իրողութեան ճշմարտութիւնը կեղակարծ համարեցան, սա արդիւնքն ունեցան որ

բանադատութեան (critique) եւ խորհելու ազատութեան ոգին ծնան Եւրոպոյ մէջ։

2. Անգղիական դպրոցը որուն գլխաւոր երեւելագուցիչներն են Դաւիթ Հարթլէյ (1705—1757), Դաւիթ Հիւմ (1717—1776), եւ Բրիսդլէյ (1733—1804)։ Ասոնք ալ Գաղղիական դպրոցին սկզբունքներովը յառաջ գացին, ուստի եւ փորձառական են։

3. Սկոտական դպրոցը որուն գլխաւոր երեւելագուցիչներն են՝ Թոմաս Բէյտ (1710—1796), Ադամ Սմիթ (1723—1790) եւ Տուգալտ Սդիւարդ (1753—1828)։ Ա՛ս դպրոցն ազատ խորհելու մասին Գաղղիական եւ Անգղիական դպրոցներուն չափ համարձակ չէ, բաց 'ի Թոմաս Գրաւնէ (1778—1820)։

4. Գերմանական դպրոցը որուն երեւելագուցիչներն են Գանդ (1724—1804), Ֆիխդ (1762—1814), Շէլլինգ (1770—1831) եւ Շէլլինգ որ Մենեւատանեորդ դարուս կը վերաբերի։ Գերմանական դպրոցին փիլիսոփայութիւնը կը կոչուի Բանադատական փիլիսոփայութիւն (philosophie critique), քանզի իրեն նպատակ դրաւ մարդկային բանին դատափարները քննադատութեան տակ ձգել։ Ա՛ս փիլիսոփայութեան հայրն է Գանդ, որուն սկզբունքները հետեւեալներն են։

1. Մեր ծանօթութիւններուն մէջ նիւթ եւ կերպ կայ կամ երկու տարր, առարկական եւ ենթակայական։ Փորձառութիւնը կամ զգայողութիւնը որ առարկաներէ կու գայ՝ կը զգածէ միայն, այսինքն՝ անոր նիւթ կու տայ խորհելու, բայց միայն այն նիւթին իր կողմանէ կերպ մը տալով կ'ընդունի, այսինքն՝ իրր թէ զգայողութիւնը ձեւի մը բերն-

լով կամ ձեւի մը տակ կ'ըմբռնէ. զոր օրինակ՝ որ եւ իցէ զգայողութիւն կամ ազդում մը չի կրնար այլազգ ըմբռնել բայց եթէ անոր գոյացութիւն, ժամանակ, միջոց, պատճառ, միութիւն, գոյութիւն, եւ այլ սոցին նման գաղափարներ յարելով։ Առանց մտքին կերպերն են եւ միայն զանոնք իրմէ կը յաւելու առարկաներէն փորձառութեամբ առածին վրայ։

2. Մեր ուղղակի ճանչցածը, կամ առարկաներուն վրայ մեր բուն ճշմարիտ ծանօթութիւնը, փորձառութեան մեզի տուածն է. մնացածը, այսինքն՝ մտքին առած կերպերը, մեզի համար հաւատք կամ ենթադրութիւն են։ Զոր օրինակ՝ առարկաներուն եւ իրողութեանց իրարու յաջորդելն ու անոնց ձեւը միայն ճշմարիտ ծանօթութիւն են մեզի համար, իսկ այն յաջորդութիւնը՝ ժամանակ, եւ ձեւը՝ միջոց ըմբռնելը, մտքին կողմանէ գործողութիւն մըն է։

3. Թէպէտ այսպէս Բանին բնազանցական գաղափարներուն իրական առուգութեանը վստահ չենք կրնար ըլլալ, սակայն անոր բարոյական գաղափարները կրնանք վստահութեամբ իրր ճշմարիտ ընդունել, քանզի բարոյական գաղափարները բնազանցականներուն (գոյացութեան, ժամանակի, միջոցի, եւ այլ սոցին նման գաղափարաց) պէս մտքին կողմանէ տրուած ձեւեր չեն, այլ առարկական կամ իրական վիճակներ են. ընկերական յարաբերութիւններն ասոնց զգայումը մտքին կու տան։

4. Բարոյական գաղափարներն իրական ըլլալէն զատ, նաեւ բացարձակ բարի են, այսինքն՝ ըստ

ինքնան սիրելի եւ ընդունելի են։ Քանդին բարոյականի վրայ ունեցած աս բարձր համարումը Սոֆիկեանց սկզբունքին կը մոտենայ։

148. Քանդ աս երկու, բնազանցական եւ բարոյական, գաղափարներուն նկատմամբ, բանին հինգ անուններ կու տայ, եւ ուր կ'աւանդէ իր սկզբունքները։

Քանդ բնազանցական գաղափարներուն նկատմամբ (որոնց իրական ատուգութիւն չի տար)՝ բանը կը կոչէ Մաքուր բան, իսկ Բարոյական գաղափարաց նկատմամբ՝ կը կոչէ Գործնական բան, եւ առջինին վրայ կը խօսի՝ Բանադատութիւն մաքուր բանի (critique de la raison pure), երկրորդին վրայ ալ կը խօսի՝ Բանադատութիւն գործնական բանի (critique de la raison pratique) կոչուած գրուածներուն մէջ։

149. Քանդին փիլիսոփայութիւնը հինգ արդիւնք ունեցաւ։

Քանդ Բանը կամ Խորհող սկիզբն իր փիլիսոփայութիւնը նիւթ ընելուն համար՝ թէպէտ անոր փիլիսոփայութիւնը Վերացական (transcendental) կոչուեցաւ, բայց հարկաւոր կամ առաջին կոչուած գաղափարները (Փիլիսոփ. 39) իրական ճշմարտութիւններէ մերկանալով՝ բնազանցութիւն նոր լոյս մը տուաւ, եւ իրօք փորձառական կամ զգայական (Պատճառն) փիլիսոփայութիւն նոր այժ մը տուաւ, եւ գաղափարականութիւն մեծ հարուած մը։

150. Քանդէն ետքը եկող Գերմանացի փիլիսոփայք հինգ ըրին։

Ֆիխտ, Հէկէլ եւ Շէլլինկ, Քանդէն ետքը ուղե-

ցին գաղափարականութիւնը Քանդին տուած հարուածէն բժշկել, բայց եղած ազդեցութիւնը զօրաւոր էր։

451. Փիլիսոփայութեան հասած վերջին կէտը սրն է։

Պագոն, Տեքարդ եւ Քանդ, արդի փիլիսոփայութեան պարագլուխները, այլ եւ այլ կերպով գիտական հետազօտութեան ուղղութիւնը վերացնելէն թանձրացնելի, անսակնէն գործնականի դարձուցին։ Տեքարդ ցուցուց թէ խորհող ենթակայ մը կայ եւ թէ ինչպէս խորհելու է։ Պագոն ապացուցց թէ մեր զգայութեանց առարկայ եղող նիւթական աշխարհս ինչ ճամբով կրնայ մեզի ըստոյգ ծանօթութեանց աղբիւր ըլլալ։ Քանդ մրցին գաղափարներուն մէջ կարուկ զանազանութիւնը ընելով բուն կամ առարկայական՝ կերպականէն կամ ենթակայականէն զատեց։ Ա սկզբանց ազդեցութեամբ՝ այս վերջին դրութիւն մէկ ու կէս դարու գիտական հետազօտութիւնները, նոյն իսկ Հոգեբանական ու Բարոյական, Փորձառական եւ Բանադատական եղած են, եւ ճշմարտութիւն՝ առարկայական, գրական է։ Դրականութիւնը (positivisme), այսինքն՝ այն սկզբունքը որ Փորձառական եւ Բանադատական ճամբով ստացուած ծանօթութիւններէ ուրիշ բան ստոյգ չի համարիր՝ մեծ կուսակցութիւն մը կազմած է Զգայական, Նիւթական եւ Ամենաստուածական (sensualiste, matérialiste, panthéiste) միտումը (Միլ, Լիդրէ, Թէն, Ռընան, Վայրոյ), ուրիշ պահպանողական խումբի մը դէմ որ Ոգեկան (spiritualiste) եւ Աստուածա-

բանական հիման վրայ Ընտրական եւ Մինչին ընթացքով մը երթալ լաւագոյն կը համարի (Ռոյէ Գոլար, Գուզէն, Ժաֆրուա, Մէն տը Պիրան)։

Այսպէս հաւասարով ընդունող որթոդոքս փիլիսոփայութիւնը՝ ուրանալով ապացուցանող փիլիսոփայութեան մը դիմացը կը գտնուի այնպիսի դրրից մէջ՝ որ կը յիշեցնէ մարդկային ազգին այն վաղընջուց ժամանակը, ուր Որդիք Աստուծոյ կը տեսնէին զՈրդիս մարդկան իրենց ոտիս եւ հրապոյր միանգամայն։

էջ.	տող.	
16.	16.	Բացատրութիւն, կարդա՝ Բաղադրութիւն.
26.	13.	Քանոնիան, կարդա՝ Քանոնիոն։

[April 1875]